

84, R. H. ROAD, MADRAS - 4.

The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XIX.

THE

NÎTI MAYÛKHA

(Sanskrit Text)

A TREATISE ON
RULES OF POLITY

BY

BHATTA NÎLAKANTHA

~~~~~

EDITED BY

J R. GHARPURE, B A , LL B , (Honours in

Pleader, High Court,

Fellow of the University of Bombay,

Principal Law College, Poona

—————
First Edition.

—————
(All rights reserved)

—————
1925.

**Printed by O S Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,**

and

**Published by J R Gharpure, at the office of the Collections
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay**

RESEARCH INSTITUTE,
84, R.H. ROAD, MADRAS-4.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १९)

॥ श्री. ॥

महनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

5685

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी ए., एल्एल् बी.,
हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,

पुण्यपत्तनस्यव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापक ।

इत्यनेन सशोधित प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृता ।)

मोहमय्या ' सुबईवैभव ' मुद्रणालये ' चितामण सत्ताराम देवळे ' इत्यनेन मुद्रित ,
' जगन्नाथ रघुनाथ वारपुरे, हायकोर्ट-वकील ' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्धातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अय कोनविशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्था सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट-नीलकण्ठस्य मयूखा
आर्यदेशस्य पश्चिमभूमौ विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यता गताः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूखावेव निर्णयेष्वद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-‘रानडे उपनामक-
बालशास्त्री’-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वशो वर्णितः । स च
तथैवात्र वर्ण्यते ।

“ पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणारयग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वास्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिर
भगवन्त श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थाया तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चाभवेत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
सतश्च क्रियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञात तथैव सर्वपृथिव्या देवो
ववर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्पाचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासाद निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं
ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजना सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता
तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीय कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किञ्चाथ यावत्तन्निर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षण जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमौ श्लोकौ—

श्रीमदक्षिणदेशेऽस्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽमूत्स सर्वदिवख्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्र श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवज्रमौ ।

तत्सूनु रामकृष्णभट्टो रामैकशरणता यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्या निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च सम्पत्त यथार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्वस्तुलिखितपुस्तकस्थेम्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मि-
न्पुस्तके विक्रमार्के सप्त १६२४ इत्यङ्का लिखिता । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ
चतुर्दश्या विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समादायम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्का (१४५७) दर्शिता । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे
संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिवन्धकारौ
सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या
धर्मशास्त्रे तु जीवत्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयारूपो
महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्या-
मेतन्निर्णयिते । तौ श्लोकौ यथा—

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वावनैकमतो
हसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीद्विरूपाभिधः ।
वाग्देव्यागतमत्सरा श्रियमयं नित्यानुरक्तो मजन्
नो मुञ्चन्ननिमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

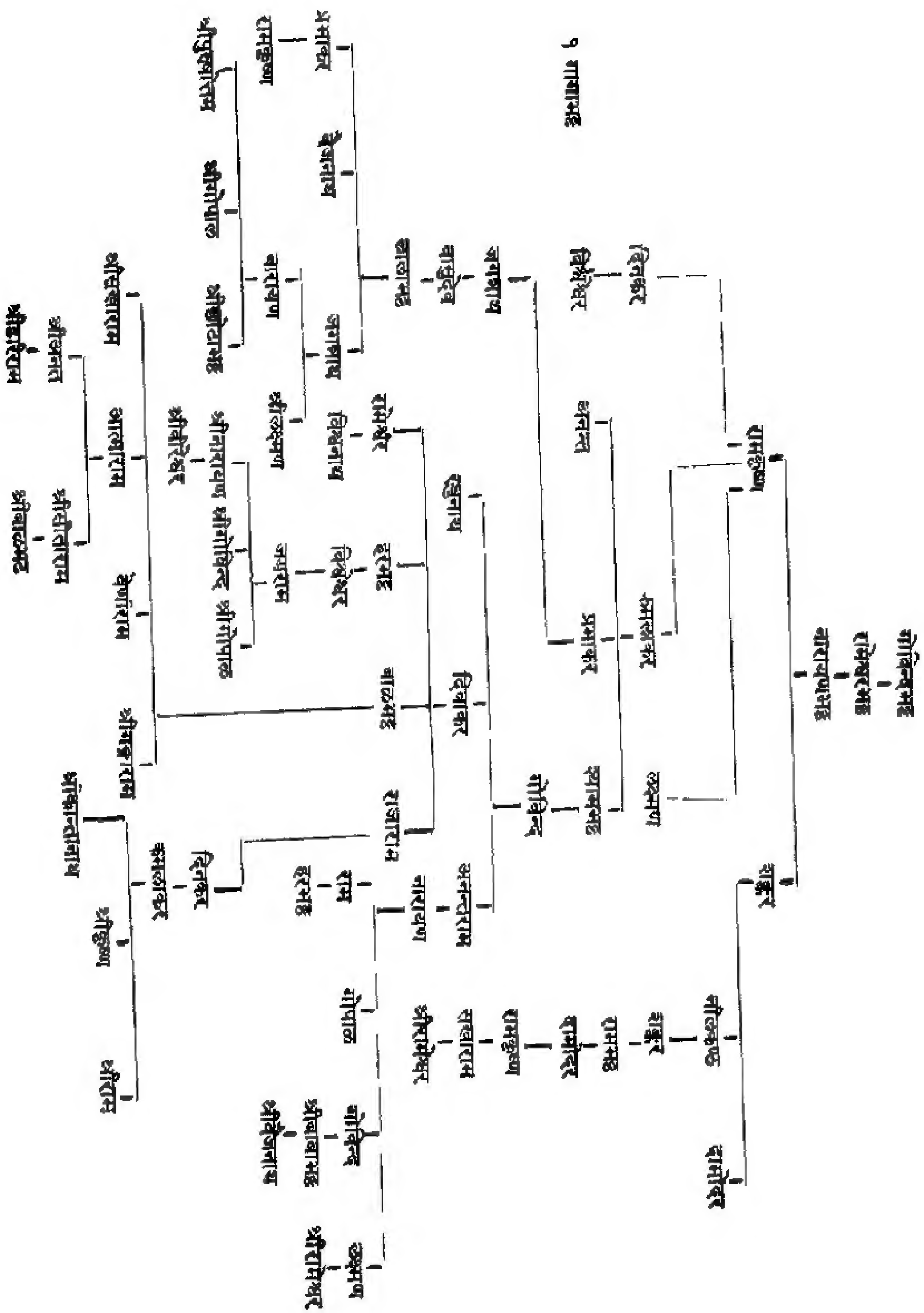
शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिवन्धकारो दानमयूखा-
दीना द्वादशाना मयूखाना कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्थदत्ता-
प्रदानिकप्रकरणाद्वगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता वतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्त-
नामान उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट-कमलाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टारख्यास्त्रयः पुत्रा
बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव काचि-
द्ग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति
नामान्तरम् । अनेन भट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो
ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा भाव्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिम-
श्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

वसुक्रतुक्रतुमूमिते (१६६८) मतेऽङ्के नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पञ्चतिग्रन्था बहवः कृताः ।
लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमेवेऽप्यस्मिन्कुले महामहा-
विद्यासस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिगन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रवर्धना-
याय वैश्वक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

उपप्राप्त.

उपोद्धाताः ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते । तद्यथा

अ—डेक्कन कॉलेज संग्रहात्प्राप्त १३४ अनुक्रमाकेन चिह्नितम्

ब—   "   "   १३५   "   "

क—   "   "   २९७   "   "

घ—   "   "   २३३   "   "

ङ—   "   "   ८८   "   "

ध—   "   "   २९५   "   "

न—सप्तपुरात् श्रीमद्वालाचार्यगजेन्द्रमण्डकर इत्येतैः प्रेषित ।

र—मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीत प्राप्तम् ।

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमाकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारबिबलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ " "

क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ज्ञ—श्री वाराणस्या शिलाया मुद्रित ।

परमुपकृत नो धैरेतानि दत्तानीति श ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे

5685

THE RAJESWARAN RESEARCH INSTITUTE,
84, R.H. ROAD, MADRAS-4.

विषयानुक्रमणिका ।

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
मंगलाचरणम्	१	अभ्यासानुक्रम	१
विषयप्रस्ताव	१	उत्तरांगानि	१
राजशब्द	१	समृद्धिहोम	१
अभिषेकस्वधर्म (प्रजापालन)	१	सन्नतिहोम	१
अभिषेकविधि	१	उपस्तीर्यहोम	१
„ मृते राजानि	१	सुष्टुतहोम	१
„ जीवति राजानि	१	प्रायश्चित्तहोम	१
अभिषेककालः	१	स्कन्धहोम	१
पौरदरी शान्ति	१	अस्मृतिहोम	१
अभिषेकदिनात् प्राक्कृत्य	१	मस्थितिहोम	१
अभिषेकदिनकृत्य	१	समानहोम	१०
पौरहितकृत्य	१	समावभागाहोम	१०
शुभशकुना	१	प्रायश्चित्तादि	१०
पञ्चमूद	१	ब्रह्मोत्थापनम्	१०
राज्ञः स्नपन	१	राज्ञोऽभिषेक	१०
स्नपनमन्त्रः	१	गोदानादि	११
राज्ञो भद्रासने स्थापन	१	स्नानम्	१२
भद्रासनलक्षण	१	अभिषेकः	१२
„ देवीपुराणोक्त	१	अश्वशान्ति	१३
„ वराहसंहितोक्त	१	तत्र मन्त्रः	१३
विष्णुधर्मोत्तरोक्तो विधिः	१	राजशान्तिमन्त्रः	१३
पटलक्षणम्	१	शर्मवर्मादिगणः	१४-१७
„ देवीपुराणोक्त	१	आयुष्यगणः	१८-१९
पटलधनान्तर कार्य	१	सर्वस्यगणः	२०-२१
राज्ञोऽभिषेकविधि	१	स्वस्ययनगणः	२२
„ गोपयब्राह्मणोक्त	१	अभयगणः	२३
राज्ञोऽभिषेकप्रयोग	१	अपराजितगणः	२४
ऐश्वर्य शान्ति	१	शर्मवर्मगणः	२५-२६
भूमिस्वननपूरणादि	१	एतत्प्रयोगे अश्वेत्युत्तरलोका	२६
अग्निमनिवापदनादि	१	दिक्कालः	२६
स्नानम्	१	प्रजाध्यक्षा	२६
इष्ट्याद्याहुतय	१	पितरः	२६
स्वादिमन्त्रागानि	१	मातरः	२७
	१	धर्मपुत्र्य	२७

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
कश्यपस्त्रिय	॥	समाग राज्य	२२
पुलस्त्यपत्न्य	॥	तत्र देशानामशा	॥
कालस्थ अवयवा	॥	राज्ञो महिमा ...	॥
चतुर्दश मनव	॥	राजगुणः, तद्भूत च	॥
देवपाला	॥	विनयप्रशंसा	२३
अगिरम	॥	विषयेष्वनासक्ति	॥
विश्वेदेवा	॥	पञ्चविषया	॥
रुद्रा	॥	तेषां प्रभाव	॥
भृगव	॥	॥ निंदा	॥
साध्या	॥	सत्त्वद्वय	॥
काश्यपा	२३-२८	विद्यानिरूपणम्	३४
मरुत	२८	आनन्दस्य महिमा	॥
गन्धर्वा	॥	दंडलक्षणम्	॥
अप्सरसां गणा	॥	दंडमहिमा	॥
अप्सरस	॥	दंडनीतिलक्षणम्	॥
राक्षसा	॥	नर्तगुणा	३५
राजत्रया	॥	॥ याज्ञवल्क्याक्ता	॥
निन्दय	२९	अष्टादश व्यसनानि	॥
पिशाचानां जातय	॥	तत्र सप्त नष्टतमानि	॥
भूतपुत्रगणा	॥	मद्य दोषाधिक्यम्	२६
सुपर्णा	॥	पाने वर्जिते अपवाद	॥
स्कन्दप्रह्ला	॥	धूतदोषा	॥
नागा	॥	भृगयादोषा	॥
रत्नानि	॥	गुणेषु व्यतरथा	॥
वास्तुग्नित्या	॥	अन्येऽपि गुणा	॥
दिग्धेनव	॥	पात्रापात्रदानम्	७
मुनय	॥	औन्नदतथावन	॥
राजान	३०	श्मशुकम	३७
ओषधय	॥	पञ्चांगादिश्रवणम्	॥
श्लोका	॥	दु स्वप्ना	॥
वर्षपरंता	॥	तच्छातय	॥
वेदा	॥	निबन्धादिदानम्	॥
चतुर्दशविंश	॥	लेख्यप्रकारम्	॥
देवपत्न्य	॥	नपतीनां पचयज्ञा ...	॥
पुण्याश्रमा	३१	सधिविप्रहादि	॥
तर्प्यानि	॥	सम्प्रवेशानंतर कृत्य	॥
महानद्य	३१-३२		

विषयानुक्रमणिका ।

३

विषय	पत्रम्	विषय	पत्रम्
ततो भोजनम्	३९	चतुर्विधोऽरि	"
अन्नपरीक्षा	"	सामाद्युपाया । याज्ञवल्क्योक्ता	"
अग्निमन्त्रे क्षेत्रम्	"	अदध्यदुत दड्यदुत च निषिद्ध	"
द्रव्यविशेषेण परीक्षा	"	दण्डप्रकारा । व्यवस्था च	४७
विषदिग्गवस्तुपरीक्षा	"	अत पुरप्रवेश	"
विषदायिनां पुरुषाणां लक्षण	"	अत पुत्रशोधन	"
सर्पाद्यपदवनिरासार्थ उपाय	४०	आणां चरितम्	"
आभि स्पर्श	"	भार्यागमनम्	"
तत पुन प्रसाधनादि	"	अमात्य	४८
मृगया	"	राजपुत्र	"
खड्गलक्षणम्	"	राजपुत्राणां लक्षणम्	"
खड्गे शुभाशुभमन्त्रा	"	दुरुत प्रति	"
खड्गादिसंस्कारा	"	अमान्यत्रैविध्य	"
मृगयामेदा	४१	मन्त्रिण	४९
मृगयामुणा	"	तेषां सहया गुणाश्च	"
जलमृगया	"	पुरोहितकृत्यम्	"
स्थलमृगया	"	कोश	४९
साम्यकृत्यम्	"	कोशव्यय	५०
विविक्ते मन्त्रच्छरणम्	"	कोशसंरक्षणं च	"
दूतप्रषणम्	"	कृपणासक्तविषये	"
सेवकानां लक्षणम्	"	राष्ट्रम्	"
सेवककृत्यम्	४३	दुर्गाकरणार्थं भु	५१
स्वामिकृत्यम्	"	निष्प्रियुमि	"
विरक्त स्वामिलक्षणम्	४४	पुरम्	"
साधिविग्रहार्थपाहुष्यम्	"	दुर्गमदा	"
सचिनिरूपणम्	"	दुर्गगुणा	५२
सधेयासधेयाश्च	"	दुर्गप्रशमा	"
विग्रह	"	बलम्	"
विग्रहकरणानि	"	पुरुषकारप्रशस्यम्	५३
कृतव्याप्त्यविग्रहौ	"	द्विविध बल	"
विग्रहशमन कार्य	४५	तदभेद	"
यान	"	तल्लक्षणानि	"
तत्कालम्	"	श्रेणीबलम्	"
तद्देवा	"	मित्रबलम्	"
आसनम्	"	अरिमेन्यम्	"
द्वैतीभाव	"	आटीविकम्	"
आश्रय	"	बलस्य चतुर्गता	"
द्वादशराजमहलम्	४६		

विषय	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
गजा	..	अनिष्टफलानि	..
तल्लक्षणानि	..	प्राणिशकुना	५९
परिमाणम्	..	देशविशेषे विशेष	..
गजप्राशस्त्य	..	अप्राणिशकुना	६०
शुभाशुभफल	..	स्कधावारस्थलम् ।	..
गजबधनभूमय	५५	स्कधावारम् ।	..
स्तभानां परिणाद	..	सेनापति ।	६१
बधनरजव	..	व्यूहभेदाः ।	..
बधनाथ वृक्षाः	५५	तेषा रचना	..
स्तभमानम्	..	कूटयुद्ध	६२
अश्वलक्षणम्	५६	धर्मरण	..
इष्टानिष्टम्	...	हननाहननविवेक ।	..
इष्टानिष्टवेष्टित नि	..	योधान् प्रत्युपदेश	६३
हेषितपरीक्षा	...	युद्धे मरणम्	६४
अभियोऽग्रनृपा	..	तन्महिमा	..
भेदकरणम्	५७	पलायन दोषा	६५
दूतप्रेषणम्	..	अवध्या	..
तल्लेख्यम्	..	निग्रह	..
दूतकर्मे	५८	कीडा	६६
चरा	..	शुद्धिबलकीडावर्णनम्	..
चरभेदा	..	अश्वस्य चतु षष्टिपदगमनप्रकारा	६७
योधस्वरूपम्	..	सिंहलद्वीपराज्ञाक्त	..
प्रयागे शकुनाः	..	शकरभष्टोक्त	...
दर्शनशकुना	..	नालकठमष्टोक्त	..

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नम । श्रीहरिः शरणम् ।

देवैर्विरक्ष संधानामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपास्महे ॥ १ ॥

विरोचिमार्गद्वयदर्शनार्थं देवा बभूवात्र परः पुमान्य ।

श्रीशकरो भव इहैकरूपो मीमासकाद्वैतमुरीचकार ॥ २ ॥

पितृसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽथ तत्सुत । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृता ॥ ३ ॥

५

तत्र राजशब्दः क्षत्रियमात्रे शक्तो न राज्ययोगिनि । अभिषेकोत्तरमाविराज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिच्येदित्यादेः शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावादिति निरणायकवेष्ट्याभि-
करणे । तस्य च विधिवदभिषिक्तस्य प्रजापालनं धर्म इत्याह मनु (७१२)

“ ब्राह्म प्राप्तेन सस्कार क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्याय कर्तव्यं परिरक्षणं ॥ ”

ब्राह्मसंस्कारो ब्राह्मणैः कृतोऽभिषेकः । अभिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्सरे

१०

“ इति समृतसभारो राज्ञः सावत्सरस्ततः । कालेऽभिषेचनं कुर्यात्तु कालं कथयामि ते ॥ ”

सावत्सरो ज्योतिर्वित् । “ मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥

“ तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः । घोषयित्वा जयं चास्य सावत्सरपुरोहितौ ” ॥

“ अन्यत्सनोपविष्टस्य दर्शयेता जैन शनैः ॥

“ स सात्वयित्वा तु जनं मुक्त्वा बधनगास्ततः । अभयं घोषयित्वा तु कालाकाक्षी ततो भवेत् ॥ ” १५

अत्र यदा पूर्वराजानि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्षपस्नानाद्यभयघोषाते कृतेऽन्यासनस्य प्रजा पालयन्नाभिषेककालमार्कक्षेत् । प्राप्तकाले चःमानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजानि जीवत्येव कारणातरादन्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षां समाकृत्वा काल एवाभिषेकं कार्यं । तमेव कालमाह “ नामिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च मार्गव । न प्रसुप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषिं द्विज ॥ ”

प्रावृषीं विशेषतो निषेधोऽज्ञातौ तद्भिन्नविष्णुशयनकालाभ्यनुज्ञानार्थं ।

२०

“ न च भौमदिने राम चतुर्थ्या च तथैव च । नवम्या नामिषेक्तव्यश्चतुर्दश्या च मार्गव ॥

“ ध्रुवाणि वैष्णवः शाकं दक्षपुष्पौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यन्त मृगिपालाभिषेचने ॥ ”

वैष्णव भवण । शाक ज्येष्ठा । दक्षमश्विनी ।

१ २-श्रीहरि, क्ष-श्रीहरिशरणम्, टनर्दय-अह-शरण, ख-नर्मदायै नम । शरणं देवर्षिः । २ एत-
च्छ्लोकत्रय क्ष-पुस्तके नास्ति । तत्र चतुर्विंशच्छ्लोका यथापूर्वं दत्ता । चतुर्दशम-श्लोकानन्तरं ‘ तत्र राजशब्दः ’
इति प्रस्ताव । ३ अनर्दकघटकव-र्ष । ४ कव-इहेकरूपो । ५ कथयअवनदयर्द-सौदित्य । ६ व-
खुना वृते । ७ घअनर्दय-शाकप्रयोगस्य ८ कथयअवनर्दय-ब्रह्मसंस्कारो । ९ कथयअनर्दय-नु,
षव-तु । १० वनघष-स्नापन । ११ घअवनर्दय-तै । १२ कथयर्दय-वन, व-जने । १३ घवन-घोषान्ते
न्यासनस्य । १४ वन-काक्षिपेत् । १५ अर्द-प्रतीक्षां समाकृत्वा, टय-क्षणं प्रकृत्वा, नघ-क्षण, व-दक्ष
नमकुन्दा । १६ अवनकथयर्द-प्रवृषे । १७ अवनघटयर्द-जय

- “ कार्यो पौरदरी शाति. प्रागेवास्थ पुरोषसा ” । पौरदरी ऐंद्री । सा च वक्ष्यते
 “ प्राप्तेऽभिषेकदिवसे सोपवास. पुरोहित* । सितमाल्योपवीतश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ वेदिमुखिस्थ मन्त्रेण हुत्वा च विधिवत्त । शर्मवर्मण चैव तथा स्वस्त्ययनं गण ॥
 “ आयुष्यमभय चैव तथैव चापराजितम् ” । एते षचगणा अग्रे वक्ष्यन्ते ।
- ५ “ सपातवत कलश तथा कुर्याच्च काचनम् ।
 “ वन्हेर्दक्षिणपार्श्वस्थ श्वेतचदनभूषित । श्वेतानुलेपन स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ आसनस्थं सुख पश्येन्निमित्तानि हुताशने ।
 “ पश्येयुरन्ये च तथा नृसिंहा दैवज्ञवाक्य निपुण च भूय ।
 “ सावत्सरस्याथ सदस्यमुख्यः सदस्यमुख्यस्यै पुरोहितश्च ॥
- १० “ प्रदक्षिणावर्त्तशिखास्तदा जाबूनदप्रभ । रथोक्तेष्वनिर्घोषो त्रिधूमश्च हुताशनः ॥
 “ अनुलोमा* सुगन्धश्च स्वास्तिकाकागसन्निभ । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नद्यावर्त्तनिभस्तथा ॥
 स्वस्तिकं वर्द्धमान । नद्यावर्त्ता राजगृहभेदा ।
 “ प्रसन्नाचिर्महाज्वाल स्फुलिगरहितो हि स । स्यादावसाने ज्वलन स्वयदेवमुक्त हवि ॥
 “ यदा भुक्ते महामाग तदा राज्ञा हित वदेत् । हविषश्च यदा वन्हौ न स्याच्छिमिशिमायित । ”
- १५ शब्दानुकरणमात्रमेतत् ।
 “ न वजेयुश्च मध्येन मार्ज्जामृगपक्षिणं । पिपीलिकाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जय नृपे ॥
 “ अगहारादिलाभे तु वन्हे राज्ञो जय वदेत् । तथैव च जय ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यर्दाहिनि ॥
 “ स्नान समारभेद्राज्ञो होमकाले पुरोहित । अदौ तु स्वेच्छया स्नात पुनर्ऋग्भिः समारमेत् ॥ ”
 ऋच प्रयोगे वक्ष्यते । पुनर्मूर्द्धिगिति क्वचित्त्पाठ ।
- २० “ पर्वताग्रमृदा तावन्मूर्द्धान् शोधयेन्नृपः । वल्मीकामृदा कर्णा वदन केशवालयात् ॥
 “ इद्रालयमृदा ग्रीवा हृदय तु नृपमजिगत् । करिदतो मृतमृदा दक्षिण तु तथा भुज ॥
 “ सरोमृदा तथा पृष्ठ उदर सगमन्मृदा । नर्त्ताकुलद्वयमृदा पार्श्वौ सशोधयेत्तथा ॥
 “ वक्ष्याद्द्वारमृदा राज्ञ कटिशाच विधीयते । मन्त्रस्थानात्तथोक्त गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
 “ अश्वस्थानात्तथा जघ राज्ञ मशोभयेद् तुव । रथचक्रोद्धतमृदा तथैव वरणद्वय ॥
- २५ तथैव च करद्वयमिति क्वचित्त्पाठ । ‘ मृत्पूत स्ननीय, स्यात्पचगव्यजलेन तु ।
 “ ततो मद्रासनगत भुग्शामात्यचतुष्टय । बलप्रदान भूपालमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 “ पूर्वतो हेमकुमेन घृणपूजन वाडव ” ॥ वाडवो विप्र । “ दक्षिणे क्षोरपूर्णं रौप्यकुमेन क्षत्रिय ” ॥
 “ दध्ना च ताग्रकुमेन वैश्य पश्चिमतो द्विज । माहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ॥
 माहेय गोशृगपुच्छसवधि ।
- ३० “ ततोऽभिषेक नृपत बह्वचप्रवरो द्विज । कौबेर्या मधुना राम छंदोगोऽथ कुशोदकेः ॥
 “ सपातवत कलश तथार्हत्य पुरोहित । विवाय वन्हिरक्षा तु सदस्येषु यथाविधि ॥

१ वज्रघरअ-उयातवन । २ करअद्वयट-स्था, घ-व-न-स्था । ३ क्ष-यटयअवनयक-उदास्य मुख्या
 पुरोहितश्च, ई-उदास्यमुख्याश्च पुरोहितश्च । ४ अकघईय-हित, वनईटय हित । ५ व-न-गा, घरअटय
 -वाया । ६ कमअरन-इ-क्ष-र-व्यदाहिनि । ७ ई-मादियने । ८ कघअवटय-दत्त ।

वर्हि रक्षध्वमिति श्रेष्ठेत्यर्थः ।

“ राजसूयाभिषेके तु ये मन्त्राः परिकीर्तिताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥
ते च मन्त्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।

“ ततः पुरोहितो गच्छेद्देदिमूलं तदैव तु । विभूषितं तु राजानं संस्थितं भद्रं आसने ॥ ”

भद्रासनलक्षणं देवीपुराणे

५

“ हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरिवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्द्धं हस्तसमुच्छ्रितम् ॥

“ सपादहस्तमानं च राज्ञो माडलिकातरात् ॥ ”

वराहसंहितायां

“ त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्द्धयुक्तश्च । माडलिकानंतरजित्समस्तं राज्यार्थिना शुभम् ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे

१०

“ शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिचेत् धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥

“ या ओषधीरोषधिमि श्रुताभिः सुसमाहितः । रथे तिष्ठेति गवैश्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥

“ बीजैः पुष्पैस्तथासीनं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव पात्रेण फलैस्तमभिषेचयेत् ॥

“ आशु शिशान इत्येव सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरः सदेति कुशाद्भिः परिमार्जयेत् ॥

“ ऋग्वेदोक्ततो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्द्धनं च तथा कटं गन्धद्वारेति संस्पृशेत् ॥

१५

“ ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा । शूद्राश्चावरमुखाश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ॥

“ नादेयैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः । चतुःसागरजैर्लभादलामे द्विजकल्पितैः ॥

“ गगायमुनयोश्चैव निर्घरैश्च तथाऽद्रिजैः । छत्रपाणिर्भवेत्काञ्चित्केचिच्चापमरणयः ॥

“ अमा-यमुग्यास्तत्कालं केचिद्वेधरास्तथा ॥

“ शस्त्रभेरीनिनादेन वादिना निस्वनेन च । गीतवादित्रघोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥

२०

“ राजानमभिषिच्येयुः समेत्य सहिता जनाः । सर्वलोकमिषिक्तस्य समिश्रजलसयुतं ॥

“ सर्वोषधियुतं पुण्यं सर्वगन्धयुतं तथा । रत्नबीजसमायुक्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥

“ पूजितं सितमूत्रं गन्धैर्हितं धीवमेव च । श्वेतवस्त्रावर्कतश्च संवीतं शुचिभूषितं ॥ ”

वस्त्रावर्कश्चेति क्वचिस्थाठ । विल्वपत्रकुशादिपुष्पकमलाद्याकारतया कर्तितवस्त्रैरिति तदर्थः ॥

“ क्षीरवृक्षलनाञ्जनं सुदृढं काचनं नवम् । आदाय कलशं राज्ञः स्वयं सविस्तरस्तदा ।

२५

“ मन्त्रावसाने कलशं दद्याद्भृगुकुलोद्बुधम् ॥ मन्त्रा अशीत्युत्तरं शतं वक्ष्यते सुरास्त्वामित्याद्याः ।

दद्यादभिषिचेत् ।

“ ततः पश्येन्मुखं राजा दर्पणं वाऽथ सर्पिषि । सोष्णीषं सितवस्त्रं च मङ्गलालम्बनं ततः ॥

“ ततः सपूजयेद्विष्णुं ब्राह्मणाश्च समर्चयेत् । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सावत्सरपुरोहितौ ॥

“ मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य स दैववित् । पट्टवधं प्रकुर्वीत ततस्तस्य च वनम् ॥ ”

३०

पट्टलक्षणं तु देवीपुराणे

“ सर्वस्नानमलकारं रोचनाख्यं च पट्टकम् । वृद्ध्या व्यगुलमगुल्याषड्भिरिन्द्रमुलावधि ॥

“ वृत्त वा चतुरस्र वा पञ्चकत्रिकगर्भित । वत्सेशपद्मपत्त्येभगोस्वस्तिकविनायके ॥

“ श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुमान्वितम् ” अष्टगुल । सप्तागुल एकागुल्या सहितमष्टागुलमित्यर्थः ।

तत आषट्त्रिंशदगुल सप्तसप्तागुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पञ्चदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्त्रिंश-
दगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्याद्धेन मध्ये विस्तारः । तद्धेनातयोः । स च वृत्तायतश्चतुरस्रायतो वा ।

५ पञ्चकत्रिक पञ्चत्रय । वत्स श्रीवत्स । ईश शिव । इमगौवृषदेहं गर्जमुखं । वराहेभोऽप्येव ।
केवलयोर्मजवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । वाराह्यामपि मध्यविस्तारमुत्तवा

“ सर्वे द्विगुणायामा मध्याद्धेन पार्श्वविस्तारा । सर्वे विशुद्धकाचनविनिर्मिता श्रेयसो वृद्धयै ॥

“ पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजराजमहिष्यो १ एकशिखः सैन्यपते २ प्रसादपट्टो विनाशिखया ३

विश्वकर्माऽपि

१० “ व्याघ्रव्यालगर्जा सिंहा अश्वोद्गौ माहिषो वृष । भूषणेषु त्यजेदष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवित ॥

“ वनेचरा जलचरा १ कुमिकीटपतङ्गका । न तानाभरणे कुर्याद्यदीच्छेद्दीर्घजीवित चिर ॥ ”

एव पट्टवधानतर कार्यमुक्त विष्णुधर्मोत्तरे

“ ततः स बद्धमुकुट काले पूर्वं मयोदिते । पराद्धर्चास्तरणोपेतं मचे बद्धोत्तरच्छदे ॥

“ ध्रुवा द्यौरिति मन्त्रेण सोपवेद्य १ पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूद्वह ॥

१५ “ तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः पर २ । वृषदंशो मार्जार । द्वीपी द्वीपातरगतो व्याघ्र
इति तातचरणा । तरक्षुरिति केचित् । “ तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहार प्रदर्शयेत् ॥

“ अमात्याश्च ततः पौरात्रैगमाश्चापणेश्वरान् । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ॥

“ ततोऽप्रहारवस्त्रेभतुरंगकनकोत्तमै । गोजाविगृहदानैश्च सावत्सरपुरोहितौ ॥

“ पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽभिषेचित ॥

२० “ ततः सदस्यान्सपूज्य सावत्सरपुरोधस । ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ॥

“ गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकाचनगोरसै । मोदकैः श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुर्वतः ॥

“ मङ्गलालम्बनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः । बन्धिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरुन् ॥

“ पृष्ठतो वृषमालम्ब्य गां सवत्सा च पार्थिव । पूजयित्वा तु तुरगं मन्त्रितं चाभिषेचित ॥

“ तमास्तु ततो नागं पूजयेच्चाभिषेचित । मन्त्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं दैवविदा ततः ॥

२५ “ अरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु पश्चिमेत् । मुख्यामात्यैः ससामतैः सावत्सरपुरोहितैः ॥

“ सहितं कुजराकूटैरभिगच्छेच्च देवता । तासां सपूजनं कृत्वा नगरं याति वेष्टित ॥

“ प्रविश्यात्तर्गुहं राजा प्रहृष्टनरवाहन । दानमानादिसत्कारैर्गृणीयात्प्रकृतीस्ततः ॥

“ सपूजितास्ताश्च विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्थानमुदितो महात्मा ।

“ विधानमेतत्समवाप्य राजा कुत्सा तु धार्त्र्यं वशां विदध्यादिति ” ॥

३० सक्षेपस्तु योपथब्राह्मणे “ अथ राज्ञोऽभिषेकाविधिं व्याख्यास्यामो बिल्वप्रभृती-
न्सभारान्सभृत्य षोडश कलशान् षोडश बिल्वानि दल्मीकस्य च मृत्तिकां सर्वांश्च सर्वरसान्सर्व-
बीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो मृन्मयास्ताव हृदे सरसि वोर्ध्व-
स्रुतो नामैनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुम्भे बिल्वमेकैकं दद्यात्सर्वांश्च सर्व-

रसान्सर्वबीजानि च प्रक्षिप्योभयैरपराजितैरायुष्यैः स्वस्त्यधनैः सौवर्णेषु सपातान्सभ्राव्यै सं-
सिक्तीयैश्च राजतेषु मेषज्यवैरहोमुचैस्ताम्रेषु सवेशसवर्ग्याभ्यातातीयैः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु
ततस्तान् कलशान् गृहीत्वा स्तौत्रियैः पवित्रियैरभिष्टुयै राजानमभिषिचेत् । भूमिमिन्द्रिय च वर्द्धय
क्षत्रिय म इति सिंहासनमारुढमभिमन्त्रयेत् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राश्रीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्दो-
सहस्र सदस्येभ्यः कर्त्रे ग्रामवर विपुल यशः प्राप्नोति भुक्ते धरा जितशत्रु सदा भवेदिति ॥ ५
अत्र तडुलादि यदुप्त न प्ररोहति । बीजं प्ररोहार्हं बीद्यादि । ऊर्ध्वं सुक् मुत्सं येषां ते ऊर्ध्वसुत ।
नामैनाम अभयापराजिताया मत्रा प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने वषष्ठयो ग्राह्या कर्षिजल-
न्यायात् । संवर्त्तसवेशप्राणसूक्तेष्वेकैक एवेति तातचरणा ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वरानि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदा सावत्सरपुरोहितौ त नित्यज्ञानप्रकारेण १०
तिलसर्षपैः सन्नाप्य राष्ट्रेऽथ राजेति तस्य जयमुद्धोष्य पूर्वरानासनादासनातर उपवेश्य मज्यादिकं
नगरजनाश्च दर्शयेत् । राजा च तान्सत्कृत्य कारागृहनिगडबद्धान् मुक्त्वाऽभय दत्त्वा तदासनस्थ
एव राज्यं कुर्वन्कालं प्रतीक्षेत । प्राप्ते चाभिषेककाले आत्मानमभिषेचयेत् ।

पूर्वस्मिन् राजनि जीवति कारणातरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षातो विधिः । किं त्वभिषेक-
कालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनात्पूर्वमेव कस्मिंश्चित्तुभादिने पुरोधा ऐन्द्री शान्तिं कुर्यात् । सा चैव । १५

अथैन्द्री शान्ति

पुरोधा सुदिने मासपक्षाद्युत्तरिष्य करिष्यमाणराज्याभिषेकागतया ऐन्द्रीशान्तिं करिष्य इति सकल्प्य
गणेशपूजास्वास्तिवाचनार्विग्वरणानि कूडलागुलीयकवासआदिभिस्तत्पजा च कुर्यात् । ततः
अव्यसश्च व्यसश्च विलिखिष्यामि मायया । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्वहे । प्रयच्छ
परशु त्वरया हरोष महिष त इति दात्र गृण्हाति । ओषधीर्द्वातुपवंमिति मूलादुपरि बर्हिर्लुनाति । २०
ॐ ग्रीष्मस्ते मूमे वर्षाणि शरद्धेमते शिशिरो वसत । ऋतवस्तविहिताहायनीरहोरात्रे
पृथिवी नो दुहानमिति भुवमपस्थाय । विमिमीष्व पयस्वतीं घृताचीं देवान्य धेनुरपस्पृशेत् ।
इदं सोमे पितुरक्षेमा अग्निं प्रस्तौतु विमृधां नृदस्वेति द्वादशागुला शमीसामिधमनुमन्त्रयते ।
अथ वेदिः । सा च-षट्समिदायता पर्वणश्चमयो । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्विस्तारा पूर्व-
पश्चिमयो प्रत्येकं समिद्वयं त्यक्त्वा मध्यभागे दक्षिणात्तरयोः प्रत्येकमर्द्धसमित्यागेन २५
समिद्वयविस्ताराग्रे सनमनक्रमेण सार्द्धसमिद्वयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमतः समिद्वयं
पूर्वतः समिन्मात्रं त्यक्त्वा समिद्वयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुडात्मिका स्यडिलात्मिका
वा । उत्तरवेदितः प्राच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मितैव भूमिस्तिष्ठति । ततः
ईशानकोणात्पदक्षिणक्रमेण बालुकया तूष्णीं महावदि सामरेत्वा कुर्यात् । ततः ॐ बृहस्पते

१ ह मेषज्यवे । २ रई पुयेः, कचनवदयट-पुये । ३ कचवदयअनरई-तत्र । ४ कच-
अवयरईक्षटष-पूर्वमेकस्मिन्नुभादिने । ५ अबकचनर-श । ६ च-मि । ७ ह-वा ।

- परिगृहाण वेदिं सुगावो देवा सदनानि सतु । अस्या बहिं प्रथता साध्वतरहिंज्ञाण पृथिवी देवी देव्यस्तु ' इति रेखा त्रिरनुमन्त्रयेत् । ततः प्रथम महावेदिमध्ये । ' श्रीधास्ते भूमे वर्षाणि शस्त्रेमतः शिशिरो वसत । कतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथवि नो दुहाना । यत्ते भूमे विखनानि क्षिप्रं तदपि रोहतु । मा ते मर्मविमृश्वरिमा ते हृदयमर्पिष ' इति भूमिसूक्तन । ततः
- ५ ' ॐ यत्त ऊन तत्त आपूरयाति प्रजापति प्रथमजा कतस्येति ' खनितपूरण । ततः ' ॐ त्वमस्या वपनीजनानामदितिः कामदुधापप्रथानेति ' बालुकाभिर्महावेदिं पूरयाति । पुनः कुडात्मिका स्थळिलात्मिका वीतरवेदिं परिभाष्य पूर्ववदेखा कृत्वा ' बृहस्पते परिगृहाणेति ' मन्त्रेण त्रीन्वारान्स-
स्पृश्य पूर्ववदनुमन्त्रयेत् । ततः ' असबाध बध्यतो मानवाना यस्या उद्धत प्रवत सम बहु नानावीर्या ॐ अधीर्या विभर्ति पृथिवी नः प्रथता राव्यता नः ' इत्युत्तरवेद्या बालुका विस्तारयति ।
- १० ततो ' यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कुष्ठं सत्रमुवु । या विभर्ति बहुवा प्राणदेजस्ता नो भूमिर्गच्छेऽप्यन्ये दधात्विति ' बालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रा करोति । ततो ' देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रणिष्ठा परिगृह्णामी ' इत्यनेन लेखनीं गुण्हाति । ततः ' इद्रः सीता निगुण्हातुता पूषाऽभिरक्षतु । सा न पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समामि ' इत्युत्तरवेद्या आग्नेयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखा कृत्वा पुनरग्नेयकोणादारभ्य ईशान-
१५ कोणपर्यन्तं पूर्वतः उत्तराय तन्मध्येऽपि पूर्वाग्नास्तिस्रो लेखा करोति । अथ तस्या ब्रीहियवौ तूष्णीं विकीर्य ' वेषेण भूमि पृथिवी वृता वृता । सा ना दधातु मद्रया श्रिये वामनि ' इत्यनेन सप्रोक्ष्य ' ॐ यस्यामन्नं ब्रीहियवौ यस्या इमा पचकुष्ठं । भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमे-
घसे ' इति भुव नत्वा ' ॐ त्वामग्ने भगवो निषत्तामागिरसः सदनश्रेय एव हि । विश्वकर्मा पुर एतु प्रजान विष्ठं पथानमनु त दिशास्ते । मद्र पथामनुते
२० दिशामः । श्रेय पथामनु ते दिशामः । स्वस्ति पथामनु ते दिशामः ' इत्यग्निसन्निगापन । ततो ' मद्रा भव श्रेयो भव स्वस्यो भवेति ' ब्रीहियवौ कास्यादिपात्रस्थ एवाग्नौ प्रक्षिप्य ' ॐ विश्वमरा बहुधीनी प्रतिष्ठा हिर वक्षा जगतो निवेशनी । वैश्वानर विभ्रती भूमिरग्निमिद्रऋषमा द्रविणे नो दधात्विति ' उत्तरवेद्यामग्निं स्थापयति । ' ममाग्ने वर्चा वि हवेध्वस्तु वयस्त्वेवान्तास्तन्व पुषेम । मत्स्य नमंता प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽऽयक्षेण पूनना जयमेति ' समिन्ध्रं जुहुयात् । एव व्रतग्रहणात्
२५ कृत्वा ' तेन त्वा व्रतपत ' इत्येका समिधः स्वाहाकारवर्जं हुत्वाऽग्नेरीशानभागे सौवर्गं रौप्यं ताम्रं वा जलपूर्णं गन्धसर्वोषधिदूर्वापचपल्लवपचत्वक्पचगव्यपचामृतसप्तमृत्तिकापुष्पफलपचाक्षसुवर्णं शकलवासोयुतं कलशमक्षत्रेषु संस्थाप्य तदुपरि अग्ने पुरस्ताद्गोचर्ममात्रं गोमयेनोषलिप्य तदहतेनो-
दग्दशेन वाससा सञ्छाद्य तदुपर्यष्टदलं पद्ममालिप्य तत्र वा पलनदूर्ध्वतदूर्ध्वसुवर्णनिर्मित-
मिन्द्रं संस्थाप्य राजोपचारैः पूजयेत् । तत्रेमा आप इति ज्ञानं । मधुपर्ककुडलागुलीयकाद्या-
३० भरणछत्रचामरध्वजपताकादीन्यर्पयेत् । त्रातारमिन्द्रमिति पुष्पांजलि । ततस्तूष्णीं पवित्रे कृत्वा विष्णोर्मनसा पूते स्य इति प्रथमं पवित्राभ्यामिधमप्रोक्षणं विष्णोर्मनसा पूतमसीनि द्वितीयम् ।

देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वाछिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुतोत्पुनामीति तृतीय ।
 चतुर्थं तूष्णीं । अग्नये त्वा जुष्ट प्रोक्षामीत्यनेनेधमसनिधापन । अथेधमादाय ॐ अग्निर्मूच्या-
 मोषधीष्वग्निमापो विभ्रत्याग्निरहमसु । अग्निरतः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥ १ ॥ अग्निर्दिव्य आपतत्यग्रे
 देवस्योर्वतरिक्ष । अग्निमर्त्तास इधते हव्यवाह घृतप्रिय ॥ २ ॥ अग्निवासा* पुथिव्यसित-
 ज्ञौस्त्विषीमत संशितमाकुणोतु । भूम्या देवेभ्यो ददति यज्ञ हव्यमरकृत । भूम्या मनुष्या जीवति ५
 स्वयं याज्ञेन मर्त्या । सा नौ भूमि प्राणमायुर्दधातु जरदष्टि पुथिवीमाकुणोतु ॥ ३ ॥
 एतमिधं समाहित जुषाणो अग्रे प्रतिहर्यहोमै । तस्मिन्निधेम सुमतिं स्वस्तिं प्रजा चक्षुः पशून्
 सभिद्धे जातवेदासि ब्रह्मणः ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयातमग्रे युनाजिम त्वा ब्रह्मण त्वा
 दैव्येन । दीदित्यस्मभ्यं द्राविणेह मद्रं प्रेम वोचोहविद्धां देवतासु ॥ ५ ॥ एमि पंचभिर्मत्रै
 र्जुहोति । ततः त्व भूमिमन्वेष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुध्वरे । त्वा पवित्रमृषयो भरतः १०
 स्त्व पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हि प्रोक्षण । ततः ऋषीणा प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु
 देवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासन निदधाति । ततोऽग्निन्कर्मणि त्व भूपते भुवनपते भुवा पते
 महतो भतस्य पते ब्रह्माण त्वा वृणीमहे इति वरणमत्र ब्रह्माणमादित्य कर्ता पठति । ततः
 अहं भूपतिरह भुवनपतिरह भुवा पतिरह महतो भुतस्य पतिस्तदह मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे
 वाग्मायत्री गायत्र्युणिह उणिगनुष्टुमे अनुष्टुबृहत्यै बृहती पक्तये पक्तिस्त्रिष्टुमे त्रिजष्टुगस्यै जगती १५
 प्रजापतये प्रजापति विश्वेभ्यो देवेभ्य ॐ मूर्मुत्र स्वर्जनदो इति ब्रह्मा जपति । ततः ॐ अह
 दैधिषव्योदतास्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीदयोऽस्मत्पाकतर इति ब्रह्मा स्वासनमन्वीक्षते । ॐ निरस्तः
 परावसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय द्विष्म इति ब्रह्मासनादक्षिणे तृण
 निरस्यति । अथासनमालभ्य जपति इदमहमवीवसोः सद्ने सीताम्भृतस्य सद्ने सीदामि सत्यस्य
 सद्ने सीदामीष्टस्य सद्ने सीदामि पूर्वस्य सद्ने सीदामि मामृषदेवजर्हि स्वासस्थत्वाध्यासदेय २०
 तूर्णमृदमनमिशोकं विमृगवरीं पुथिवीमावदामि क्षमा भूमि ब्रह्मणा वावृधाना । उर्जं पुष्टिं
 विभ्रतीमन्नभाग घृत त्वाभिनिषीदेव भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्म-
 सदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञ गोपाय । ततः य उद्धत उविवतः शक्ये यातम द्यावापृथिवी
 द्या न इति द्यावापृथिव्यौ समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादायस्नूणानि त्रीन्वारानाग्रेये त्रीन् २५
 दक्षिणत त्रीन्याश्विमाया सकलास्त्रीन् वायव्ये पूर्वतो मूलानि छादयस्त्रीनुत्तरतस्त्रीनीशाने यत्र
 समागच्छति तदक्षिणोत्तर करोति । इति माष्यम् । ब्रह्मा च परि देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या प्रसूत प्रशिषा परितृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्त
 पक्तित्रयं पूर्वाग्रान् दर्भानास्तृणाति । एव प्रथमास्तृतदर्भाग्रच्छादितमूलानुत्तरतो वर्भानास्तीर्य
 निर्ऋतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पक्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्त तथैव निर्ऋतिकोणादारभ्य वायव्य-
 पर्यन्त तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागैशानपर्यन्त परिस्तीर्य चरम ईशानपरिस्तीर्णदर्भाग्रान् ३०
 प्रथमत ईशानपरितृतदर्भाग्रान् अथ स्थापयेत् । ततः हविषा त्वा जुष्ट प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भा
 भ्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमग्रे काश्चिदर्भानादाय तान्स्वासने समास्तार्यि अहैदैधिषव्य
 इत्येनन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृण निरस्यति । आसनमालभ्य इदमहमित्यादि
 जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मोत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्र सहस्य घीमहि ।

- धृषद्वर्णं दिवे दिवे हतार भंगुरावतः इति उपद्रुत इत्यादिना यावापृथिव्यौ समीक्षते । ॐ यथाग्ने ब्रह्मणस्पति सत्यधर्मा अदीवरहेवस्य सवितुः सव इत्युदपात्रमग्रेरुचरत स्थापयति । तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृत वसाना हिरण्यवर्णा अनवद्य त्वर्याः । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा सपातभागान्हविषो जुषता । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः समुद्रादिवमु-
- ५ द्रहतु । इन्द्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता दिक्पृथिव्याः श्रियमावहतु ॥ अनेन मन्त्रेणोदपात्रे उदकं क्षिपति । विहीनपूतमाज्यमग्नावधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुर वयं विप्र सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे हतार भंगुरावत इति त्रिः पर्यग्निकृत्वा उदगुद्वास्य पश्चाद्ग्रेरासाय पवित्राम्यामुत्पुनाति । तता दर्भत्रयेण सुवसमाजन । ततो निष्टप्त रक्षोनिष्टप्ता अरातयः इति सुवप्रतपन । अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दत्त बहस्पते । त त्वाऽह सुवमाददे देवाना हव्यवाहनं ।
- १० अयं स्रवो निदधाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजामतेन । सर्वयज्ञस्य समनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति । सुवामिमत्रण । ततः संस्कृतमेव घृतं स्ववामभागेऽग्ने पश्चात्स्थापितमाज्यधानीनामकपात्रातरे सुवेण कुर्यात् 'ॐ भू श भूत्यै त्वा गृह्णे भृतये' इति प्रथमं गृह्णाति । ॐ भुवः श पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीयं । ॐ स्व श त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीयं । ॐ जन श त्वा गृह्णे परिमितपोषायेति चतुर्थं । ततः सुवेण तत् घृतं जुहुयात् । अग्नावग्निरति
- १५ प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्ति पाउ । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमि देवाना मिथुया कर्म भाग स्वाहा । हृदा पूत मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सजुषस्व हव्य स्वाहा । पुरस्ताद्युक्तो बह जातवेदोऽग्ने विद्धि क्रियमाणं यथेदं । त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्च पुरुष सनेम स्वाहा । यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति । इमं यज्ञं वितत विश्वकर्मणा देवा
- २० यतु समनस्यमानाः स्वाहा । इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुक्ल हरामि त्विषमि ते । स न स्थिरान्बलवतः कृणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्य ददात्वमग्नये स्वाहा । इत्युत्तरपूर्वाद्धे । अथ दक्षिणपूर्वाद्धे । ॐ त्व सोमादिव्यो नृचक्षा सुग अस्मभ्य पथो अनुक्ष । अभिनो गोत्रं विवुष इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा । इत्याज्यभागो हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात् । तद्यथा सविता प्रसवानामधिपतिः समावतु आस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्कर्मण्यस्यां पुरोवायामस्या
- २५ प्रतिष्ठायामस्या वित्यामस्यामाहृत्यामाशिष्ट्यस्या देवहुत्या स्वाहा । सवित्रे प्रसवानामधिपतये । अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः । इत्यादिपूर्ववत् २ । एव सर्वत्राप्यग्ने । यावापृथिवी दातृणामधिपती । ३ वरुणोऽपामधिपतिः ४ । मित्रावरुणौ वृष्ट्या अधिपती ५ । मरुतः पर्वतानामधियतयस्ते मावतु ६ । सोमो वरुधामधिपतिः ७ । वायुरतरिक्षस्याधिपतिः ८ । सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः ९ । चंद्रमा नक्षत्राणामधिपतिः १० । इन्द्रो दिवोधिपतिः ११ । मरुता पिठापशूनामधिपतिः १२ । मृत्युः ३० वज्रानामधिपतिः १३ । यमः पितृणामधिपतिः १४ । तंता अवतरेतेमावंत्विति पूर्ववत् १५ । ततस्त तामहास्तेमावंत्विति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्ववत्सप्तदशाहुत्यात्मकं अभ्यातानहोमं

कृत्वा शुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चादुत् पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः । पौर्णमासी जिगाय । तस्या देवो
 संवसतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे समिषा मदेम स्वोहीत जुहोति । कृष्णपक्षश्चेत् यत्ने देवा अकुण्वत्
 भागधेयममावास्ये संवसतो महित्वा । तेनो यज्ञ पिपृहि विश्ववारे रयिं ना धेहि सुभगे सुवीरं
 स्वाहा । अथ आहृत्यै स्वाहा । कामाय त्वा स्वाहा । समृधे त्वा स्वाहा । आहृत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे
 त्वा स्वाहा । ऋचास्तोमं समर्चय गायत्रेण रथतरं । बृहद्गायत्रवर्त्तनि स्वाहा । इत्याहुतिपचकं १
 जुहुयात् । इति समृद्धिहोमः ॥ ततः ॐ पृथिव्यामग्नये समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथा पृथिव्यामग्नये समन-
 मन्वे वा मह्यं सन्नमः स नमंतु । ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समेग्निना वत्सेनेषमूर्जं काम दुहा ।
 आयुः प्रथम प्रजा पोष रयि स्वाहा । अंतरिक्षे वायवे समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथातरिक्षे वायवे समनमन्नेवा
 मह्यं सन्नमः संनमंतु । अंतरिक्षे धेनुस्तस्या वायुर्वत्सः सामे वायुना वत्सेनेषमूर्जं काम दुहा ।
 आयुः प्रथम प्रजा पोष रयि स्वाहा । विव्यादित्याय समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथा विव्यादित्याय १०
 समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः संनमंतु । द्यौर्धनुस्तस्या आदित्यो वत्सः सामे आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं
 काम दुहा । आयुः प्रथम प्रजापोष रयि स्वाहा । दिक्षु चद्राय समनमन्त्य आर्ध्नीत् । यथा-
 दिक्षु चद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नमः संनमंतु । दिशो धेनुवत्सा सा चद्रो वत्सः सामे चद्रेण
 वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहा । आयुः प्रथम प्रजापोष रयि स्वाहा । इत्याहुतिचतुष्टयं संनतिहोमः ।
 प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जं जान । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम १५
 पतयो रयीणा स्वाहा । इत्युपस्तीर्यहोमः । ततोऽग्रेरुत्तरपूर्वार्धे आदेवानामपि पथामग्न-
 यच्छक्रवाम तदनु प्रवोदु । अग्निर्विद्वान्स यजात्स इन्द्रो तासो ध्वरान्सऋतुन्कल्पयात्यग्नये स्विष्ट-
 कृते स्वाहा इति मन्त्रेण जुहुयादिति स्विष्टकृत् । अथैकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्य स्वाहा ।
 वर्षणिष्टेभ्य स्वाहा । भेषजं स्विष्टेभ्य स्वाहा । निष्कृतिर्दुरिष्टेभ्य स्वाहा । दैवीभ्यस्तनूभ्यः
 स्वाहा । अथाश्वान्नेस्यनभिः शस्तीश्च सत्यमित्वमया आसि । अया समनसा कुतो यासन् हव्यमूहिष २०
 स्वाहा । ॐ स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्व स्वाहेति प्रतिप्राय-
 श्चितहोमः । ततः यन्मे स्कन्नमनसो जातवेदो यद्वा स्कदेद्वविषो यत्र यत्र । उत्पुरुषो विप्रुषः
 सजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामा स्वाहेति स्कन्नहोमः । यदस्मृतिं चकुम किंचिदग्न उपारिम-
 चरणे जातवेदः । ततः माहि त्व ततः प्रचेत सुर्त्तमे सस्त्रिभ्यो य अमृतत्वमस्तुत स्वाहा ।
 इत्यस्मृतिहोमः ॥ ततः यद्वत्त्वा प्रथति यज्ञो अस्मिन्होताश्चिकित्वन्नवृणी महिहा भुवमयो २५
 भुवः हुताशविष्ठ प्रतान्यज्ञमुपयाहि मोम स्वाहा । समिद्रणो मनसा नेष गोभिः ससूरिभिर्हरि-
 वत्सस्वस्त्या । स ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति स देवानां सुमतो यज्ञियानां स्वाहा । यानावह उशतो
 देवदेवास्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । यक्षिषास ययिर्वासो मधून्यस्मै यत्त वसवो वस्वनि
 स्वाहा । सुगावो देवाः सदना अकर्म्यं य आजगम सवथ ने माजुषाणः । वहमाणा भरमाणाः
 स्वा वसूनि वसु धर्मं दिवमारोहता न स्वाहा । यज्ञ यज्ञ गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वा ३०
 योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूरुवाकः सुवीर्यः स्वाहा । वषट्कुतेभ्यो वषट्-
 हुतेभ्यः । देवा गातु विदो गातुं वित्वा गातुमित्वा स्वाहा । इत्याहुतिसप्तकं सन्स्थितिहोमः ॥

१ ज्ञ-वत्सेमूर्ज । २ अथटय-यं जान, व-वीजात । ३ अथटय-प्रवोद । ४ ज्ञ-पाठ । ५ अचनक-
 यटयर्-यद्वस्तीद्वविषो । ६ अचनकट-संजुहोति । ७ ज्ञ-याहि । ८ ज्ञ-सुमे । ९ ज्ञ-पो । १० ज्ञ-प्रयिवाको

- तत समनस्पत इम नो दिवि देवेषु यज्ञ स्वाहा । दिवि स्वाहा । पृथिव्या स्वाहा । अंतरिक्षे स्वाहा ।
 वातेधा स्वाहेत्याहुतिपचकं हुत्वा आज्यस्थालीघृतमुत्तम चतुर्वारं सुवेण गृहीत्वा आज्यधान्या
 सस्थाप्य सुवेणैकवारं तूष्णीं जुहुयात् ॥ इति समानहोम ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिस्त्याप्य त्रिगुणी-
 कृत्याज्यधान्या घृतेनाभ्यनाक्ति । पृथिव्यै त्वेति मन्त्रं प्रथमं मूले युनक्ति । अतरिक्षाय त्वेति
 ५ मध्य युनक्ति । दिवे त्वा इत्यग्रं युनक्ति । एवं त्रिः कृत्वा ॐ सवर्हिस्तं हविषा घृतेन समिन्द्रेण
 वसुना समरुद्धि । स देवैर्विश्वदेवेभिरक्तमिन्द्रं गच्छतु बर्हि स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति । अथ
 सम्राज्यमागास्तविषा बृहंत । प्रस्तरेष्टा बर्हिषदश्च देवाः । इमे यज्ञमभिविश्वे गुणंत स्वाहा । देवा
 अधृता मादयन्ता स्वाहा । इति सम्राज्यमागहोम ॥ सुवोसीति सुव प्राग्दठ निवधाति । सुवप्राति
 षापमान्ते इद्र चवनपुष्पघृषदीपनेवेद्यताबूलदक्षिणाभि पूजयेत् । अतारामिद्रेति पुष्पाजलिं दद्यात् ।
 १० ततोऽग्न्यायतनस्य समताद्विधु विदिधु च माषभक्तबलीन्सदीपान् दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात् । अतार-
 मिन्द्रमिति इन्द्राय सागाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नम । मो इद्र
 दिश रक्ष बलिं मक्ष यजमानस्यायु कर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शातिकर्ता भवेति प्रार्थयेत् । एवं
 सर्वत्र । अग्नेर्मन्त्रे इत्याग्नेये । यममन्त्रेण याम्ये । नमोस्तु ते निर्कत इति नैर्कत्ये । ये पश्वादिति
 पश्चिमे । वायो, सवितुरिति वायव्ये । य उतरतस्ते इत्युत्तरे । ईशाना त्वा ईशाने । इति दिक्पालेभ्यो
 १५ बलिं दद्यात् । ततो महाबलिं कुकुमादिरक्त रक्तपुष्पादियुत सदीप सदक्षिण क्षेत्रपालाय दद्यात् ।
 क्षेत्रियात्ववाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतपिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवार-
 युतायेत्यादि इमं बलिं शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे वाऽन्यत्र नापयेत् । ततः प्रक्षालितपाणिपाद
 आचातो देशकालौ स्मृत्वा कृताया पेंद्रा शाते पूर्णतासिद्धयर्थं पूर्णाहुतिं होष्यामीति सकल्य
 सुचिद्वादशगृहीत चतुर्गृहीत वाऽऽज्यं कृत्वा वस्त्रयुतनालिकेरादिफलचदनादियुत तदुपरि निधाय
 २० पूर्णाहुतिं अभिमूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभिः सक्तं राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेषं समापयेदाचार्य ।
 विमुचार्मीत्यादि समित्रयहोम । तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि । दक्षिणेनाग्निं त्रीन्विष्णुक्रमान् क्रमते
 विष्णो क्रमोसीति । सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्त्तते । अग्न्यस्वरित्यादित्यमीक्षेत । इद्रवय वसावय-
 मिद्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणा स्थापितपात्रं पुनरुत्थापयामसि । अपरेणाग्निमुद्रपात्रं परित्ठित्यो-
 चरेणाग्निं आपा हि षा भयो भुव इति मार्जायित्वा बर्हिषि पत्न्यजलौ निनयति 'समुद्रं व
 २५ प्रहिणोमीति' । वीरपत्न्यहं भूयास यदा यजमानस्तदा वीरपुरुषोऽहं भूयासमिति मुखं निमार्ष्टि ।
 वतानि व्रतपत इति समिवमादधाति । सत्यं त्वर्त्तनेति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य उदचि हविरुच्छिष्टा-
 न्युद्धासयति । पूर्णपात्रं दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापन । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति । यस्मात्कोशादिति
 नमस्कारः । ततः कलशोदकेन शाल्युदकेन च दूर्वापल्लवैरुदङ्गमुखं आचार्यं ऋत्विजश्च तिष्ठतः
 प्राङ्मुखं सकुटुबमुपविष्टं राजानमभिषिच्युः । अभिषेके पत्नी वामभागे । पवित्रं शतधारं ।
 ३० प्रयतेतः पापिलक्ष्मीति चतस्रः । हिरण्यवर्णाः । एवमभिषेकानन्तरं सर्वौषधीभिरनुलिप्य शुद्धो-
 दकेन स्नात्वा परिधत्ते दाससी परिधाय शुक्लमात्याबरानुलेपनं सपत्नीको यजमान आचार्यादीन्
 सपूज्य तेभ्यो दक्षिणा दद्यात् ।

“ ब्राह्मणो दश गा दद्याद्वनङ्गाह ततोऽधिक । सीराधिक ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको हय ॥

“ राजा दद्याद्दश ग्राम समूहो संज्ञो वितथा । यथोक्ता दक्षिणा दद्यात्सकल फलमश्नुते ॥

अथेत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐन्द्रशात्याख्यकर्मणः प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं एकादशघ्नेन रुद्रदेवत्या अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनङ्गुलामभूमिहस्त्यश्वरथरत्नादि दद्यात् । स्थापित-
देवतापूजननमस्कारौ । आवाहनं न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियतेऽहर्निशं मया । यस्य स्मृत्या ५
च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु । न्यूनः । यातु देवगणाः । इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमां
सोपस्कुरामाचार्याय दत्त्वाऽग्निं सपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठेति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्
भोजयित्वा । ‘ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्या पञ्चभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्या स मे विष्णु
प्रसदितु ’ इति पठेत् । इत्यैन्द्रशांतिप्रयोगः ।

अभिषेकदिने च कृतनित्यक्रियो दर्भपाणी राजा प्राङ्मुख आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा १०
नमस्कृत्य मासपक्षाधुलिरव्य सकलराष्ट्रवश्यताकामोऽहं सावत्सरपुरोहिताभ्यामात्मानमभिषेचयिष्ये
इति सकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावसोर्धारापूजाऽभ्युदयिकश्राद्धानि कृत्वा
सावत्सरपुरोहितो त्रीन् ऋग्यजुर्विदो विप्रक्षत्रियवैश्यान्सात्यान्सामः, चक्र विप्रममात्यमन्य-
क्षैक अन्यतमवेदविद् वृक्षा मधुपर्ककुण्डलकेयूरकटककठाभरणागुलीयकवस्त्रादिभिस्तान्सपूज्य
चतुर्वर्णमुत्स्यान्पवेशयेत् । अथ पूर्वादिने कृतोपवास पुरोहित सितमात्यचन्दनवासा सोष्णीषो १५
होमदेशं परिकल्प्य तस्मात्तत्तोरणकदलीस्तममङ्किताया स्नानशालाया ग्रीहिषु यत्रेषु वा सोष्णं नव-
कलशं यथाविधि संस्थाप्य यथासमव्रमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वौषधिसर्वगन्धमर्वरत्नसर्वबीजकलक्षीरि-
वृक्षक्षीरिलतापल्लवान्क्षिप्त्वा बहुभिः सितवस्त्रैर्भाताभिश्चावेष्ट्य तत्समीपे एक पञ्चगव्ययुतजल-
पूर्णं मृन्मय घृतेन पूर्णं हैम कुम्भं दुग्धेन राजतं वस्त्रा ताम्रं मधुना मार्त्तिकं कशोदकेन च मार्त्तिकं
शतच्छिद्रं च सोवर्णमन्याश्च यथालाभं नदीसरं कूपचतुः समुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्स्थापयेत् । सर्वेषां २०
च कलशानामुच्चता षोडशांगुला । वैपुल्यं द्विपचाशदगुलसूत्रवेष्टनयोग्यं । ततः पुरोहितो होमदेशे
आथर्वणग्रन्थोक्तेनार्यसंश्लेषैन्द्रशांतिप्रयोगलिसितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाभ्या-
तानहोमातानि पूर्वागानि कृत्वा शर्मवर्मस्वस्त्ययनाऽऽयुष्य अमर्यापरीजतारुयै पञ्चभि-
र्गणैराथर्वणपरिशिष्टोक्तैराज्यं जुहुयात् । ते च गणा वक्ष्यन्ते । होमदेशस्थापितहैमकलशे च
सपातान् क्षिपेत् । राजा च सितचन्दनपुष्पवासं सर्वालकारयुतोऽग्नेर्दक्षिणतः उपविश्य सावत्सर- २५
प्रभृतिभिर्द्वजैः सदस्यमुखैः पुरोहितैश्च हयमानाग्निनिमित्तानि पश्येत् । तानि च निमित्तानि प्रमाण-
निर्णये ‘ दक्षिणावर्त्तशिख ’ इत्यादिनोक्तानि । एव पुरोहितः प्रधानहोमं समाप्यैन्द्रशात्याुक्तेनैव
प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमादिवस्त्रोत्थापननमस्कारातान्युत्तरागानि कृत्वा सुगन्धतैला-
दिना स्वेच्छया कृतस्नानं स्नानशालायामार्ग्यासन उपवेश्य मूर्द्ध्नि स्नपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति
पर्वताग्रमूदा शिरः । अक्षिभ्यात इति वर्त्माकातमूदा कर्णौ । तैर्नैव बिल्वालयमूदा मुख । ग्रीवा- ३०
भ्यस्त इतीन्द्रध्वजस्थानमूदा ग्रीवा । आग्नेभ्य इति राजागणमूदा हृदय । यस्य विश्वानि हस्तयो-
रिति मजदतोदृतमूदा दक्षिणवामभुजौ । बन्हीना पितेति सरामूदा पुष्ट । नामानार्थि न इति
संगममूदोदर । आ ते सिचामीति नदीकूलद्वयमूदा पाश्वर्यौ । सोमानं सरणं इति वैश्याद्वारमूदा

- कटिं । ऊरुभ्यात इति गजस्थानमृदोरु । मेहनाद्वलमिति गोष्ठमृदा जानुनी । तेनैवाश्वस्थान-
मृदा जघे । एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमृदा पादौ । अगादगादिति सर्वमृद्भिः सर्वाङ्गानि । ततः
पूर्वस्थापितेन पचगव्ययुतेन जलकुमेन स्नपयेत् । मंत्रास्तु । गंधद्वारा । आप्यायस्व । दक्षि-
काव्णः । तेजोऽसि शुक्र । आपोहिष्ठेत्याद्याश्च । तदा राजा तदासनं त्यक्त्वा भद्रासनं उप-
५ विशेत् । भद्रासनं तु हैमराजतं ताम्रक्षीरिदाकजं वा माडलिकस्य हस्तेनोच्चमायतं च ।
अनरैरजितं सपादहस्तेन । महाराजस्य सार्द्धहस्तेन । ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन
घृतपूर्णहैमकुमेन प्राच्या स्थित्वाऽभिषिचेत् । क्षत्रियामात्य 'आप्यायस्वेति' दुग्धपूर्णं रौप्यकुमेन
दक्षिणतः स्थित्वा । वैश्यामात्यो 'दक्षिकाव्णेति' दधिपूर्णं ताम्रकुमेन पश्चिमतः स्थित्वा
छदोगामात्यो 'मधुवाता' इति त्यूचेन मधुपूर्णं मृत्कुमेनोत्तरतः स्थित्वा स एव
१० 'देवस्य त्वेति' कुशोदकपूर्णं मृत्कुमेन तत्रैव स्थित्वा । देवस्य त्वे(स्य) स्याते अभिषिचामीति
वाक्यशेषः । ततः पुरोहितोऽग्निं रक्षध्वमिति सदस्यान्प्रेष्य सपातयुतेन हैमकुमेन राजसूयाभिषेक-
मंत्रैरभिषिचेत् । ते च याजुषास्तावत् । सोमस्य त्वा युग्मेनाभिषिचाम्यग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्ये-
न्द्रियेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेष्यति दिव्युन्वाहि । इम देवा असर्पन् सुवंध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय इमममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यौविशेष षोमीराजा योमोऽस्माक
१५ ब्राह्मणानां राजेति । इममित्यस्य स्थाने द्वितीयात् राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र षष्ठ्यतः सत्पितु अमुष्या
इत्यत्र षष्ठ्यतः तन्मातुः । इमा आपः शिवतमा इति तृच आर्गेदिक । देवस्य त्वा सवितु प्रसवे-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्रस्तेजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिचामीति यजुः ।
भूर्भुवः स्वरिति व्याहृत्यश्च । एवमन्येपि तत्तच्छास्त्रीया बोध्या । ततः पुरोहितो बन्धिसमीपं
गच्छेत् । ततो वेदशास्त्रामिश्रोऽन्यो विप्रो भद्रासनगतमेव राजानं शतछिद्रसौवर्णकुमेनाभिषिचेत् ।
२० ततः 'या ओषवीरिति' सर्वोषधीनामुदकं क्षिपेत् । 'रथे तिष्ठेति' यजुषा सूक्तेन गध-
स्योदकं । 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजानां । पुष्पवतीत्यथर्वणमन्त्रेण पुष्पाणां । तेनैव
मन्त्रेणानेकफलानां । 'आशु शिशान' इति सूक्तेन रत्नानां । 'ये देवा पुर सदेति' कुशानामुदकेन ।
केचित्तु कुशदूर्वापल्लवैरनेन मन्त्रेण राजाङ्गानि मार्जयेदित्याहुः । ततोऽन्यः ऋग्वेदी विप्रो गौरोचनया
गंधद्वारेतिमन्त्रेण राज्ञं शिरः कठं च लिपेत् । ततः समीचीना विप्रा क्षत्रिया वैश्या
२५ शूद्रा अनुलोमाश्च यथा लाभं गगायमुनायनेकनदीसरं कूपचतुः समुद्रनिर्झरजलपूर्णं पूर्वा-
सादितैरनेककलशैः स्वस्वशास्त्रीयैर्मन्त्रैः शूद्रानुलोमादयश्च तूष्णीमेवाभिषिचेयुः । एतस्मिन्नेव काले-
ऽमात्यमुख्याश्च छत्रचामरवेद्यान् धारयेयुः । वादकाः शस्त्रमेयादीनि वादयेयुः । विप्रा मन्त्रपाठं वदन्ति
स्तुतिं कुर्युः । ततः सावत्सरं सर्वकुममभ्य आसादितहैमकुमोदकं कुशैर्युहीत्वा वक्ष्यमाणैः
सुरास्त्वामभिषिचत्वित्यादिभिरर्हात्युत्तरशतैः श्लोकैरभिषिचेन्मन्त्राते मन्त्रास्तु अभिषिचत्विति क्रिया-
३० पदानुसारेणैकसार्द्धद्वित्रिश्लोकात्मका ज्ञेया । सर्वमन्त्राते सर्वं तत्कलशस्थं जलं क्षिपेत् । ते च

१ षअर्घइयद-साप्येत । २ क्ष-अनरजितः, यट-अनरजितः, घघन-अनरजितः, क-अनरजितः ।
ई-अनरजितः । ३ यटअकघ-रेष्यदिजेयुन्वाहि, घ-नध्येतदियुन्वाहि, त-रेष्या दिजेयुज्याहि । ४ यटअ-
आसपत्न । ५ घकघटयनअ-वसुध । ६ घ-स्थितः ।

श्लोकाः समाप्तौ वक्ष्यते । ततो राजा सुमंघितैर्लोदत्तनशुद्धोदकैः स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि धृत्वाऽऽदर्शं आज्ये च प्रतिबिम्बं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रं समुवर्णं ब्राह्मणाय दत्त्वा चन्दनकुङ्कुमदधिदूर्वादि-मङ्गलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णुं सुवर्णादिप्रतिमायां सूर्यमण्डलेऽक्षतपुञ्जे वा षोडशोपचारैः ब्राह्मणा-न्वस्त्रालङ्कारादिभिः सावत्सरपुरोहिता च मधुपर्कवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजयेत् । अथ दैवज्ञ-प्रागुक्तलक्षणं पञ्च ललाटे मुकुटं च मूर्तिं बध्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं क्षामलम्बे उत्तरोत्तरक्रमेण ५ वृषमार्जारतरक्षुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमूल्यवस्त्रोत्तरछदेन चोपर्युपर्याच्छादिते मञ्चं उपवेशयेत् । ततो द्वारपालस्तत्रोपविष्टाय राज्ञेऽमात्यान्पौरान्वाणिजं प्रकृतींश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु ग्रामवासोगजाश्वसुवर्णमोजागृहैरभिषेचकौ सावत्सरपुरोहितौ संपूज्य ऋग्यजुःसामविद-त्रीन्विप्राश्च तथैव संपूज्यान्वाश्च ज्योतिर्विदं पुरोहितं विप्रमुख्याश्च यथाविभव संपूज्य गोरस-मोदकादिभिः संभोज्य गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलहेमसुपुष्पभूम्यादीनि तेभ्यो दत्त्वा चन्दनकेसरादिभिः १० रत्नकृतो दधिदूर्वादीनि मङ्गलद्रव्याण्यालभ्य सशरचापहस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादीन्तत्वा महावृषं गां च सवत्सां पृष्टदेशे स्पृशेत् । ततः पुरोधा सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाय्य तौ सर्वौषधिकलक्षणेन 'या ॐ षधीरिति' संस्नाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णरूप्यालङ्कारादिभिरलङ्कृत्याश्च राज्ञं पुरतः आनीयाभिमित्रयेत् । ते च मन्त्रा अश्वशान्तौ

“ जयाश्व त्वं मया राजस्त्वनुरगाय प्रतिष्ठितः । स्मराय लक्ष्म्या पुत्रस्त्व गधर्व त्वं तथा स्मर ॥ १५

“ यथा नृणामयं राजा तथा त्वं भव वाजिना ।

“ यथा भवंतं तृपतिर्नित्यमेवारुरुक्षति । तथा त्वं रक्ष राजानं सर्वाविस्थागतं ह्ययं ॥

“ वृक्षेऽश्वं तथा स्वप्ने दैवदोषमुपागतं । तुरगान् सकलान् रक्ष त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥

“ अथ प्रभृतिं राजा त्वामग्रेणाभ्येति भक्तिः । अभ्यर्चयिष्यति सदा गधमात्यानुलेपनैः ॥

“ आशीर्भिश्च द्विजातीनां तथा च स्वास्तिवाचनैः । रक्षतु त्वा महेन्द्रस्तु पूर्वेण त्रिविधाधिप ॥ २०

“ दक्षिणेन यमो देवः पश्चिमेन जलाधिपः । उदग्बैश्वर्णो देवः सर्वे रक्षंतु सर्वतः ” ॥ इति

ततो भजमपि दक्षिणे कर्णे दैवविदा मंत्रितः राजा रोहेत् । तन्मन्त्रास्तु गजशांत्युक्ताः

“ श्रीगजस्त्व कृतो राज्ञा भव तस्य गजाम्बुजा । गधमात्यान्नभक्ष्यैस्त्वा पूजयिष्यति पार्थिवः ॥

“ लोकं सदाभयं पूजां करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा युद्धेऽध्वनि तथा गृहे ॥

“ तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः । २५

“ ऐरावणस्तु श्रीमानरिष्टो नाम वारणः । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेवोपातिष्ठतु ॥

“ तत्तेजस्तव नागैर्दिव्यमाद्यसमन्वितम् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाहवे ” ॥ इति

अथ राजानं भजमारुह्य गजारूढैरेव मुख्यामात्यसामंतसावत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपुरं परिभ्रम्य देवतायतनानि गत्वा यथाविभव देवतां संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य गजादवतीर्य गजावतीर्णैरमात्यादिभिः सहातर्गहं प्रविश्य तान्सर्वानन्याश्च लोकान् यथाविभव ३० दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षाद्युतान्यतमसंख्यया विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो मूयसीं दक्षिणां दत्त्वा स्वास्तिवाचनं कारयित्वा सर्वान्विसृज्य सुहृदादियुतोऽतिदृष्टमना भुजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

१ ज्ञ-पूर्व । २ ई-अथादैवज्ञः । ३ कघटयअनवरक्षई-वेशयेत् । ४ यटकघटयअनवरक्ष-भया । ५ यटईअन-पूर्व । ६ एव मूले सर्वे पुस्तकेषु पाठाः । राजं तं गजामिति तु समीचीनं पाठो भवति । ७ टय-अनवरक्ष-सुरि ।

- अथ पूर्वोपयुक्ताः शर्मवर्मादिगणाः (अ० वे० २।३।१४-१५) ॥ यथा द्यौश्च पृथिवी च नविमीतो न रिष्यत । एवामेषाणमाविभे १ । यथाहश्च रात्री च नविमीतो न रिष्यतः एवामे० । २। यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्र च ४ । यथा सत्य चानृत च० ५ । यथा मूर्तं च मन्थं च ६ । प्राणापानौ मृत्योर्मापत स्वाहा । द्यावापृथिवी उपभ्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि । विश्वमर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जोस्योजो मेदा स्वाहा । सहोसि सहोमेदा । बलमसि बलं मेदा । आयुरस्यायुर्मेदा । श्रोत्रमसि श्रोत्र मेदा । चक्षुरसि चक्षुर्मेदाः । परियाणमसि परियाणं मेदा । तुभ्यमेव जरिमन्वर्धता वय मेममन्येमृत्यवोहिंसिषुः शंत ये । मातेव पुत्र प्रमता उपस्थे मित्र ऐनमियात्यात्व हस । मित्र एन वरुणो मारिषादजरा मृत्यु कृणुता संविदानौ । तदग्निर्होता वयुनानि १० विद्वान्विश्वा देवाना जनि मा विवर्कि । त्वमीशिषे पशूना पार्थिवाना ये जाता उत वा ये जनित्राः । मेम प्राणो हासीन्मो अपानो मेम मित्रा वधिषुर्मो अमित्रौ । द्यौश्च पिता पृथिवी माता जरामृत्यु कृणुता संविदाने । यथा जीवा आदितेरुपस्थे प्राणापानाम्या गुपितः शत हि माः । इममग्न आयुषे वर्चसे प्रिय रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् । अक्षीभ्या ते नासिकाभ्या कर्णाभ्या चुबुकादधि । यक्ष्म १५ शीर्षिण्य मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्य कीकसाभ्यो अनुव्यात् । यक्ष्म दोषण्यामसाभ्या बाहुभ्या विवृहामि ते २ । हृदयात्ते परिकुम्भोहलीक्ष्णात्पार्श्वभ्या । यक्ष्म मतस्ताभ्या धून्होयकृस्तविवृहामसि । आत्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुदरादधि । यक्ष्म कुक्षिभ्या प्लाशेर्नास्याविवृहामि ते । ऊरुभ्या तेश्वष्ट्रिभ्या पार्णिभ्या प्रपदाभ्या । यक्ष्म मसद्याश्रोणिभ्या मसदभसो विवृहामि ते । अस्त्रिभ्यस्तेमज्जम्भ्य र्नावभ्यो धमनिभ्य । यक्ष्म पाणिभ्यामगुलिभ्यो २० नखेभ्यो विवृहामि ते । अग्रे अग्रे लोमि लोमि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मत्वचस्यते घय कश्यपस्य विषहर्षेण विश्वं च विवृहामसि । ७ । मुचामि त्वा हविषा जीवनायकमज्ञातयक्ष्मा-दुतराजयक्ष्मात् । माहिर्जग्राह यथेतदेज तस्या इद्राणीप्रमुमुकमेन २ । यदि क्षितायु यदि वा परेतो यदि मृत्योरतिक नीत एव । तमाहरामि निर्कृतेरुपस्थादस्पर्शमेन शत शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमेन । इन्द्रो यथैन शरदो न यात्यति विश्वस्य २५ दुरितस्थ पार । शत जीव शरदो वर्द्धमान शत हेमतान शतमु वसंतान् । शतं त इन्द्रो अग्नि सविता बृहस्पति शतायुषा हविषा हार्षमेन । प्रविश तं प्राणापानावनद्वाहाविवर्तं । कान्येय तु मृत्यवोयनाहुरितरान् शत ॥ इहैवस्तप्राणापानोमापद नमितो युव । शरीरमस्याणानि जरसेव इत पुन जरायै त्वा परिददामि जरायै निर्धुवामि त्वा । जरा त्वा भद्रानेष्टव्यन्ययं तु मृत्यवायो नाहुरितरान् शतं । ३० उत देवा अवाहित देव उन्न यथा पुनः । उतागश्चक्रुष देवा देवा जीवियथापुनः ।

१ यटनघर्हर-मायासं । २ वटयअनर्हघ-हिसिषु । ३ ई-शतये, न-शतये । ४ नक्ष-ति । ५ धयचवरअ-असिषो । ६ घ-संविदानो । ७ घ-विवृहामि ते । ८ घ-धु ।

द्वाविमौ वातौ वात आसिंघोरापरावत । दक्ष ते अन्य आवातु व्यन्यो वातु यद्रपः ।
 आवातवाहिभेषजं त्रिधातवाहि यद्रपः । त्व हि विश्वभेषजो देवाना वृत ईयसे ॥
 त्रायंतामिह देवाध्यायता मरुता गण । त्रायता विश्वा भतानि यथायमरपा असत् ॥
 आत्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टतातिभि । यक्ष्म त उग्रमामारिष परायक्ष्म सुवामि ते ॥
 अयं मे हस्तो भगवाय मे भगवत्तरः । अय मे विश्वभेषजोऽय शिवाभिर्मर्शनं । ५
 हस्ताभ्या दशशाखाभ्या जिह्वावाच पुरोगवी । अनामचित्पुभ्या हस्ताभ्या ताभ्या त्वापि स्पृशामसि ॥
 आवतस्त आवत, परावतस्त आवत । इहैव भवमानुगा मा पूर्यान्ननुगा, पुत्रेन सुवामि ते दृढ ॥
 यस्त्वाभिचेरुपुरुष स्वोयदरणेजन । उन्मोवनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥
 यद्रुद्रोहितशेषिशेषिष्यै पुंसे अचित्या । उन्मोव्येदन सोमात् कृताच्छेषे पितृताञ्च यत् ॥
 उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिर्भाता च सज्जत । प्रत्यकस्वेव स्वभेषज जरदृष्टिं कुणोमित्वा ॥ १०
 इहैवधिपुरुष सर्वेण मनसा सह । द्रुहूतोऽपमस्वमानुगाअविजीव पुरा इहि ॥
 अनुभूत पुनरेहि विद्वान् उदयन पथ । आरोहणमाक्रमण जीवतो जीवतोयन ।
 माविमेर्न मरिष्यसि जरदृष्टिं कुणोहि त्वा । निरवोचमह यक्ष्मममगेभ्योगज्वरं तव ॥
 अगभेदो अगज्वरो यश्च ते हृदयामय । यक्ष्मश्येन इव प्रायतद्वाचासाढ परस्तरा ॥
 ऋषीबोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागतिः । तौ ते प्राणस्य गोप्तारौ दिवानक्त च जागृता ॥ १५
 अयमग्निरूप सय इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गभीरात्कृष्णाच्चितमसरपरि ॥
 नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नम पितृभ्य उत येन यति ॥
 उत्पौरणस्य यो वेद तमग्नि पुगेदधेस्मा अरिष्टतातये ॥
 ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बल । शरीरमस्य सविदा तत्पभ्या प्रतितिष्ठतु ॥
 प्राणेनाग्ने संसृजतु धात प्राणो न सदित । प्राणेन विश्वतो मुक्त सूर्य देवा अर्जयन् । २०
 आयुष्यायुः कृता जीवा युष्मन् जीव मा मृथा । प्राणेनात्मताजीवामामृत्योऽमृदकावरा देवाना निहितनिधिं ।
 यमिद्रात्रविंदत् पयिभिर्देवयानि । आपो हिरण्य जगुषास्त्रिवृदिस्तास्त्वा रक्षतु त्रिवृतास्त्रिवृदि ॥
 त्रीजाकास्त्रीन्समुद्रास्त्रीन् वधास्त्रीन्वैष्टपास्त्रीन्मातृधनस्त्रीन् सूर्यान् गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥
 उपमिय पनिप्रत युवान माहुतीवृव । अगन्म विभ्रनो नमो दीर्घमायु कुणोतु मे ॥
 अंतकाय मृत्यवे नमः प्राणापाना इह ते रमता । इहायमस्तु पुरुष सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥ २५
 उदेन भगो ऋषीन् उदेन सोमो अशुमान् । उदेन गरुतो देवा उदिद्राग्नी स्वस्तये ॥
 इह ते सुरिहमाणा इहायुरिह मन । उत्वानिर्ऋत्या पाशेभ्यो दैव्या वाचा भरामसि ॥
 उक्तामात, पुरुषमावपत्यामृत्यो पङ्क्तिशैरवमुचमानः । मास्थित्या अस्माह्मोकादग्ने सूर्यस्य सदृशः ॥
 तुभ्य वात पवता मातरिश्वा तुभ्य वर्षत्वमृतान्याप । सूर्यस्ते तन्वे ३ शतयामि त्वा मृत्युर्दयना काप्रमेष्टा ॥

१ कृ-द्वयः । २ कृ-त । ३ यटअनवधय-यमरप । ४ टयअनवधय-यदमगेभ्यो । ५ यटअनवधय-
 वसाणस्य । ६ घ-अन्नयन् । ७ टयअव-मृथा, घन-मृथा । ८ घ-प्राणेनात्मता जीवाम, वचन-तामा
 अर्द्धटय-प्राणेनात्मनी जीवामा । ९ घ-वृद्धिः ।

उद्यानं ते पुरुषंनावनावयान जीवांतु ते दक्षतातिं कुणोमि ।

आँहिरोमरममृत सुख रथमथानिर्विचिंदयमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्मातिरोभून्मा जीवेम्यः ।

प्रसदो मानुगाः पितॄन् । विश्वेदेवा अमिरथंतु त्वेहमागतान्ममादीधीथायेन न 'यति परावर्तं ॥७॥

धारोह तमसो ज्योतिरेहाते हस्तैः भामहे । श्यामश्च त्वा मा शुबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरपीश्वानौ ॥

५ अर्वाह्णेहि मा विद्मथो मात्रविष्ठ पराम्हुनाः । मैत्र पथामनुगा भीम एष येन पूर्वं नृपय त ब्रवीमि ।

तमएतत्पुरुषमाप्रयच्छाम्य परस्तादुभय ते अर्वाक् ॥१०॥

द्विपदा रक्षतु त्वाऽऽयो ये अएस्वता रक्षतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥

यमिघते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्वामाप्रधाग्बिद्युता सहः ।

मा त्वा कन्यादभिर्मंतारात्सकसुकाच्च ।

रक्षतु त्वा यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा रक्षता चन्द्रमाश्च । अंतरिक्ष रक्षतु देवहेत्याः।

१० बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षता । गोपायश्च त्वा जाम्बुविश्च रक्षता ॥

ते त्वा रक्षंतु ते त्वा गोपायतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।

जीवेभ्यस्त्वा समुदेवायुरिन्द्रो घाता दधातु सविता त्रायमाण । मा त्वा प्राणो बलहासिदसतेतुव्हयामति ।

मा त्वा जम सहनुर्मातमोविदन्मार्वाहिं प्रमयुः कथास्या । उत्वादित्या वसवो भरतुः॥द्राप्ती स्वस्तये ॥

उ त्वा यौरुत्पृथिव्युत्पजापतिरब्रवीत् । उत्वा मृत्योरोषधयः सोमराज्ञोरणीपरन् ॥

१५ अयं देवा इहैवास्त्वय मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरूपातयामपि ॥

उत्वा मृत्योरपिपर ^{१०}सबधतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तके^{११}यो मा त्वा पुरुदो^{१२}दन् ।

आर्षिर्मेभिद त्वा पुनरागा पुनर्णव । सर्वांगसर्व ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।

व्यवा ते ज्योतिरमूद्यत्वत्तमो अकभीत् । अपेत्वन्मृत्यु निर्कृतिमपयश्म निदधासि ।

आरमस्वे मौमृतस्य श्रृष्टिरिच्छ्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।

२० असु त आधु पुनराभरामि रजस्तमो सोपग। मा प्रमेष्टा ।

जीविता ज्योतिरभ्येक्ष्यार्वाङ्मा हराति शत शारदाय ।

अव मुच मृत्युपाशानशर्धि द्राघीय आयु प्रतर ते दधामि । वातात्ते प्राणमविदन्सूर्याश्क्षुरिद तव ।

यत्तेमरैस्त्वयि तद्धारयामि सवित्सागैर्मदाजिह्वया लपन् ॥

प्राणेन त्वा द्विपदा चतुष्पदामग्निमिव जातमभिसध्मासि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।

२५ अयं जीवतु मा मृत्युसमैरपामसि । कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो मा पुँरुष वधी ।

जीवलानधारिषाजीवतीमोषधामह । त्रायमाणा सहमाना सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टतातये ।

अधिब्रूहि मारभथा सजेमे तवैव सछर्वस्ताया इहास्तु ॥

भवाश्चो मरुत शैवं यद्यु तमायसिन्धुदुरित धत्तमायु । अस्मै मृत्यो आधिब्रूहि मदयन्नोदितो ॥

यमे तु । अरिष्टः सर्वोऽगं सभुजैरसाशतहायन आत्मैना मुजमश्रुता ।

१ घ-पुष्पनाभयान । २ यटघटअनव-जीवातु ते । ३ टयनबईकय-अहिरोमासृत । ४ घ-रामसमृत ।

५ यद्वदअनश्यद्-विघट्टेव । ६ ज्ञ-य नयति । ७ ज्ञ-चर । ८ घ-माजिन्हावर्हि । ९ घ-तु । १० ध-

सर्वधनु । ११ ध-स्या, वघनं-सोपि, टयअ-स्योपि । १२ ध-वार्धमद, टयनवघअ-आयंमणिद ।

१३ घ-दा । १४ अ-अपा, नव-अयत्वं, द्युअ-आयत्वं । १५ घ-स्वे । १६ घ-तु विष्ठि । १७ घ-अमु,

घनव-आसु, ई असुत । १८ धव-म, -ई-अस्यामि यटवमन, ईयअटयनव-चगेमा । १९ ध-सघामि,

कवयटघअनई-संपमानि । २० टयघनअई-मायुष वधी । २१ ज्ञा-ति । २२ ई-यमैस्तरथजिविचिदैयनदा ।

२३ धनव-आत्मानु, दयार्ह-आत्मान ।

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत उत्वा मृत्यारेपिरस ।
 आराद्धिं कव्यान् निरुदं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
 यत्ते वियानं रजसं मृत्यो अनवघर्ष्यम् । पेथ इम तस्मादक्षतो बह्मास्मै वर्म कृण्वसि ॥ १० ॥
 कृणोमि ते प्राणापानौ जरा मृत्युं दीर्घमायु स्वस्ति ॥
 वर्षस्वतेन प्रहितान्यमदूताश्चरतोऽप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥
 आरादरातिं निर्मतिं परो प्राहिं कव्याद् पिशाचान् । रक्षो यस्सर्वं दुर्मृत तत्तम इवाप हन्मसि ॥ १२ ॥
 अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो बन्धे जातवेदसः ॥
 यथा न कव्यां अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तनु ते समुध्यताम् ॥ १३ ॥
 शिवे ते स्तां यावापृथिवी असतापे अभिश्रियो । श ते सूर्य आतपतु श वातो वातु ते इदे ।
 शिवा अभिक्षरंतु त्वा आपो दिव्या पयस्वतीः ॥ १४ ॥
 शिवास्ते सत्वोषधय उत्वाहार्धमधरस्या उत्तरा पृथिवीमभि ।
 तत्र स्वादित्यो रक्षतां सूर्याचन्द्रमसावुभा ॥ १५ ॥
 यत्ते वासः परिधानं यो नीवि कृणुवे स्वम् । शिवं ते तन्वे ॥ तत्कृण्वः संपर्शोद्गुणमस्तु ते ॥ १६ ॥
 यत् क्षरेण मर्चयता सुतेजसा वक्ता वपसि केशश्मश्रु । सुम मुख मा न आयुः प्रमोर्षा ॥ १७ ॥
 शिवो ते स्ता ब्राह्मिवावबलासावदोमन्त्रौ । एतौ यक्ष्म वि बाधेते एतौ मुचतो वहसः ॥ १८ ॥
 यदश्नासि यत्पिबसि धान्यं कुर्या पयः । यदाय ॥ यदनाय सर्वं ते अन्नमविष कृणोमि ॥ १९ ॥
 अन्हे च त्वा रात्रये चोभाभ्या परि दद्यासि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इम मे परिरक्षतः ॥ २० ॥
 शत ते युत हायनान्दे युगे त्रीणि चत्वारि कृण्व । इदानीं विश्वे देवास्तेनुमन्यतामह्वीयमाना ॥ २१ ॥
 शरवे त्वा हेमताय वसताय ग्रीष्माय परिदद्यासि । वर्षाणि तुभ्यं स्थोनानि देषु वर्धत ओषधीः ॥ २२ ॥
 मृत्युरीशे द्विपदा मृत्युरीशे चतुष्पदा । तस्मात्त्वा मृत्योर्गोपतेरुद्धरामि स मा विमे ॥ २३ ॥
 सोरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा विमे । न वै तत्र प्रम्रियन्ते नो यत्यधर्मं तमः ॥ २४ ॥
 सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्च पुरुष पशुः । यत्रेद ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीवनाय कम् ॥ २५ ॥
 परित्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्संबन्धुभ्यः । अमेभिर्मवाप्तोतिजीवो मा ते हसिषुरसवः शरीरा ॥ २६ ॥
 ये मृत्यव एकशत या नाह्ना अतिताप्यै । मुचतु तस्मात्त्वा देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥
 अग्ने शरीरमसि पारयिष्णु रक्षोहासि सपन्नहा । अथो अमीवचात्त नः पुतर्दुर्नामभेषजैः ॥ २८ ॥
 प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ॥ यो मृतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रातिष्ठितः ॥ (११।४।१)
 नमस्ते प्राणैः क्रैदाय नमस्ते स्तनयित्मवे । नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २९ ॥
 यत्प्राण स्तनयित्नुनामिकदयोषधीः । प्रवीयन्ते गर्भान्दधतेऽथो बह्वीर्विजायते ॥ ३० ॥
 यत्प्राण जता वा गते अमिकदयोषधीः । सर्वं तदा प्रमोदते यत्किं च भूम्यामधि ॥ ३१ ॥
 यदा प्राणो अभ्यवर्षीद्वषण पृथिवीं महीं । पशवस्तत्प्र मोदते महो वै नो भविष्यति ॥ ३२ ॥
 अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरन् । आयुर्वेन प्रातीतर सर्वानः सुरमीकैः ॥ ३३ ॥

१ कथय-यूय, घट्टयअ-बधा, २ रिभ्या इति सुप्रतिपाठः । ३ घअनयत्त-याश्रीवकृणुयेव । ४ घ-वि,
 कथयवअन-इहार्ह-हरआस-तुते । ५ नवघ-चल, -कईटअ-चबला । ६ टयवअनसहर-हवा यवः
 ७ झ-वस्ताय । ८ घ-दे । ९ इअघटमधर-अयत्रि । १० कथअनदयवईर-+०५ । (सरीरं) ११ ईअय-
 वलदध-ये । १२ कथईरयअनद-वस्तो । १३ यनदयवअ-प्राण । -१४ घअनद-ई अमीकद-

नमस्ते अस्वायते नमो अस्तु परायते । नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥

नमस्ते प्राण प्राण ते नमो अस्वापान ते । पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः ॥

सर्वस्मै त इदं नमः ॥ ८ ॥

या ते प्राण प्रिया तनूर्या ते प्राण प्रेयसी । अथो यज्ञेषजं तव तस्य नो धेहि जीवने ॥ ९ ॥

५ प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियं । प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ॥

प्राणो सुस्युः प्राणस्तकमा प्राणं देवा उपासते । प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥

प्राणो विराट् प्राणो देही प्राण सर्व उपासते । प्राणो ह सूर्यश्चक्षुः प्राणमाहुः प्रजापति ॥ १२ ॥

प्राणापानो ब्रीहियवावनद्वान्प्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितो अपानो ब्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥

अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अंतरा । यदा त्व प्राण जित्वास्य स जायते पुनः ॥ १४ ॥

१० प्राणमाहुर्मूर्तरिश्वानं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणे ह भूतं भव्य च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥

आष्वर्षणीरागिरसिर्देवर्मनुष्यजा उत । ओषधयः प्र जायते यदा त्व प्राण जित्वासि ॥ १६ ॥

यदा प्राणो अभ्यवर्षाद्वर्षेण पुथिर्वी महीं । ओषधयः प्र जायतेऽथो या काश्च वीरुव ॥ १७ ॥

यस्ते प्राणेदमेव यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः । सर्वे तस्मै बलि हरानमुभिलोक उत्तमे ॥ १८ ॥

यथा प्राण बलिः तस्तुभ्य सर्वाः प्रजा इमा । एवा तस्मै बलि हरान्यस्त्वास्तस्मै शृणत्सुश्रवः ॥ १९ ॥

१५ अतर्गमश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।

स भूतो भव्यं भविष्यत्पितापुत्र प्रवि वेशा शचीमि ॥ २० ॥

एक पादं नोस्तिर्दति सलिलाद्धस उच्चरन् । यैर्दंग स तमुस्तिर्देजैवाद्य न श्व स्यात् ।

न रात्री नाहस्यान्न व्युच्छेकदाचन ॥ २१ ॥

अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ॥

२० अर्धेन विश्वं ध्रुवनं जजान यदस्यार्द्धं कृतमः स केर्तुः ॥ २२ ॥

यो अस्य विश्वजन्मत ईशे विश्वस्य चेष्टत* । अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोस्तु ते ॥ २३ ॥

यो अस्य सर्वस्य जन्मत ईशे सर्वस्य चेष्टत* । अतदो ब्रह्मणा धीर प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥

उर्ध्वः सुतेषु जागारं ननु तिर्यङ्नि पथते । न सुतमस्य सुतेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥

प्राण मा मत्पर्यवृतो न मदभ्यो भविष्यति । अपा गर्भमिव जीवसे प्राण अन्नमिवा मयि ॥ २६ ॥

२५ इत्यायुष्यगणः ॥

विषासहिं सुहृत्मानं सासहानं सहीयासन् । सुहृत्मानं सहोजितं स्वर्जितं गोजितं संबनजितम् ।

ईदृया नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास ॥ (१७।१।१-२०)

विषासहिमिति संपूर्णः पुनः । ईदृयं नाम इन्द्रं प्रियो देवानां भूयासं ॥ २॥ विषासहिं० ईदृयं०

इन्द्रं प्रियः प्रजानां० विषा० ईदृयं० इन्द्रं प्रियो० पशूनां० विषा० ईदृयं० इन्द्रं प्रियं समानानां० ॥ ५॥

२० अद्भिषुविहि सूर्यवर्चसा माह्विदिहि । दिवश्च मत्सं रभ्यतु मा याह द्विषते रध । तवेद्विष्णो

बभूवा ब्रीर्याणि । एवं नः पुणीहि प्रहृभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥

अद्भिषुविषाश्च प्रदयामि याश्च न तेषु मा सुमतिं कुर्वि तवे० । एवं नः प्रा० ॥ ७ ॥

१-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास । २-संबन-प्राणोद् । ३-सर्वपाठ ३ ईदृयं त्वय्यवचनं स्वा ३ यस्ते ।
४-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास । ५-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास । ६-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास ।
७-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास । ८-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास । ९-ईदृयं नाम इन्द्रमायुष्मान् भूयास ।

मा त्वा दभन्सठिले अपस्वन्त्ये पाशिम उपतिष्ठत्यत्र शतमौ भव ॥

त्व न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा शस्ति दिक्मारुक्ष एतां स नो मूढ सुमतौ ते स्याम सर्वे १

आरोहंस्त्रिदिनं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवे ॥ १० ॥

त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पात्यकुभिः । तवे ॥

त्वमित्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहूतस्त्वमिन्द्र । त्वमिन्द्रेण सुहवस्तोममेरयस्य

५

स नो मूढ सुमतौ ते स्याम तवे ॥ ११ ॥

अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमंतरिक्षे ॥

अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधान स त्वं न इद्र दिवि शं शर्म यच्छ । तवेद्वि ॥ १२

या त इद्र तन्त्रप्सु या पृथिव्या घातरानौ यात इद्र पदमाने स्वर्धिदि ॥

ययेद्र तन्वा इतरिक्षं व्यापिथ तया न इद्र तन्वा इशर्म यच्छ । तवे ॥ १३ ॥

१०

त्वमिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयत सत्र निषेदुर्कषयो नाधमाना. तवे ॥ १४ ॥

त्वं तूत् त्व पर्येभ्युत्स सहस्रधार विदथ स्वर्दिद्र । तवे ॥ १५ ॥

एव रक्षते प्रदिशश्चतस्रस्त्व शोचिषा नमसी वि मासि । त्वमिमा विद्वा मुवनानु तिष्ठ 'स' कर्तव्यं^१

पंधामन्वेषि विद्वास्तवे ॥ (१६) ॥

पचमि पराङ्क तपस्येक्यार्वाङ्कशस्तिमेपि सुदिने वाधमानस्तवेद्वि ॥ १७ ॥

१५

त्वमिन्द्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापति । तुभ्य यज्ञो वितायते तुभ्यं जुह्वति जुह्वतस्त्वं ॥ १८ ॥

असति सत्प्रतिष्ठित सति भूत प्रतिष्ठित । भूत ह भव्य आहितं भव्य भूते प्रतिष्ठित । तवेद्वि ॥

एव नः पूणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधाया मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥

शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्व भ्राजता भ्राजोऽस्येवाह भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥

रुचिगति रोचोऽसि । स यथा त्व रुच्या रोचोऽस्येवाह पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिपीथ ॥ २१ ॥ २०

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नम । विराजे नम स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥

अस्तयते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सप्तान्महा रथयन्मा चाह द्विषते रथ । तवेद्वि ॥

त्व न पूणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधाया मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥

आदित्य नावमारुक्ष शतारित्रा स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥

१५

सूर्य नावमारुक्ष शतारित्रा स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहं सत्राति पारय ॥ २६ ॥

प्रजापतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाह कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥

जरदृष्टिः कुतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥

परीवृतो ब्रह्मणा ॥ मा मा प्रापन्निषको दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा ववाय ॥ २८ ॥

कृतेन गुप्त कृतुमिश्च सर्वैर्मूतेन गुप्तो भव्येन चाह ॥

३०

मामा प्रापत्याप्मा मोत मृत्युरंतर्दधेऽहं सटिलेन वाचः ॥ २९ ॥

अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उयन्त्सूर्यो नुवता सुन्पुपाशात् ॥

व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता भुक्ता सहस्रं प्राणा मय्या यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

अथ सर्वस्यगणः ॥

- ये विश्वाः परिर्यति विश्वा कृपाणि विभ्रतः । वाचस्पतिर्बला तेषा तन्वो अय दधातु मे ॥ १ ॥
 पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मायि श्रुतम् ॥ २ ॥
 इहेवानि वि तनूमे आर्त्ता इव ज्यमा । वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येव ॥ ३ ॥
 उपहृतो वाचस्पतिरुपास्मान्वाचस्पतिर्ध्वयताम् । सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिवि ॥ ४ ॥
- ५ अस्मिन्वसुवसवो धार्यंत्विहः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ॥
 इममावित्था उत विश्वे च देवा उत्तरस्मिन् ज्योतिषि धार्यंतु ॥ १ ॥
 अस्य देवाः प्रदिशि ज्योनिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ॥
 सपत्ना अस्मदधरे भवंतुत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥
 येनेन्द्राय समभरः पयास्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेदः ॥
- १० तेन त्वमग्र इह वर्धयेमं सजाताना श्रैष्ठ्य आ घेत्येनन् ॥ ३ ॥
 एषा यज्ञमुत वर्चो ददेह रायस्पोषमुत चित्तान्यमे । सपत्ना ० ॥ ४ ॥
 प्रातरग्निं प्रातरिन्द्र इवामहे सप्तमचः ॥ प्रथमाया द्वितीयाया ह्यवेमेत्यत्र इवामहे ॥
 उतोदितो मभवत् ० ॥ अस्तु देवस्तेना वयं ० ॥ वसु विद् मा मे ० ॥
 हस्तिवर्चसं प्रयतां बृहद्यज्ञो अदित्या यत्तन्व संबभूव ॥
- १५ तत्सर्वे समवुर्सेहमेतं तद्विश्वे देवा अदिति सजोषाः ॥ १ ॥
 मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेततु । देवासो विश्वधायसस्ते माजंतु वर्चसा ॥ २ ॥
 येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वस्त्र ॥
 येन देवा देवतामग्र आयन्तेन मामथ वर्चसाग्ने वर्चास्विन कुणु ॥ ३ ॥
 यत्ते वर्चो जातवेदो बृहद्भवत्याहुतेः । यावत्सूर्यस्य वर्च आसुरस्य च हस्तिनः ॥
- २० तावन्मे अश्विन वर्च आ धत्तां पुष्करस्रजा ॥ १ ॥
 वावश्चतस्रः प्रदिशश्चश्रुर्यावत्समश्रुते । तावत्समैत्विद्रिय मयि तद्धस्तिवर्चस ॥ ५ ॥
 हस्ती मृगाणां सुषवामतिष्ठावान्बभूव हि । तस्य भगेन वर्चसाभि विंचामि मामहम् ॥ ६ ॥
 'सिंहे व्याघ्र उतया पृदाकौ त्विविर्यौ ब्राह्मणे वा ॥ इन्द्रे या वेधी ० सा न ऐतु वर्चसा ० ॥ १ ॥
 यज्ञो हविर्वर्चतामिन्द्रजुतं सहस्रवीर्यं सुभृतं सहस्रकृत ॥
- २५ यः प्रसर्त्तानमनु दीर्घाय चक्षसे हविष्मत् मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ २ ॥
 अश्वो न इन्द्रं यशसं यशोभिर्यशस्विनं नमसाना विधेम ॥
 नो रास्व राष्ट्रसमिन्द्रजुतं तस्य ते रातौ यशस स्याम ॥ २ ॥
 यज्ञा इन्द्रोयज्ञा अग्निर्यज्ञाः सोमो अजायत । यज्ञा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यज्ञस्तमः ॥ ३ ॥
 यज्ञसं मेन्द्रो मयवान् कुणोतु यज्ञसं यावापृथिवी उमे इमे ॥
- ३० यज्ञसं मा देवः सविता कुणोतु प्रियो दातुर्दक्षिणाया इह स्याम् ॥ १ ॥
 यथेन्द्रो यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप उश्वधीषु यशस्वतीः ॥
 एषा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसाः स्याम ॥ २ ॥ यज्ञा इन्द्रो यज्ञा अग्निः ॥ ३ ॥

१ कठन-मे

१ अ. वे सं. १।१।१-४। हा-सपत्ना । २ अ. वे सं. १।१।१-४। ३ अ. वे. सं. ३।१।१ ।
 ४ अ. वे. ३।२।३। ५ अ. वे. सं. ६।३।८।३।१।३ ६ अ. वे. सं. १।६।५६

गिरिवरगराटेषु हिरण्ये गोषु ययशः । सुरायां सिच्यमानायां क्रीडाहो मधु तन्मयि ॥ १ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुर्हृतं शुभस्पती । यथा सर्गस्वर्ती वाचमावदानि जनों अनु ॥ २ ॥
 मैयि वर्चो अथो यज्ञोऽथो यज्ञस्य यत्पय । तन्मयि प्रजापतिर्दिवि यामिव हंहतु ॥ ३ ॥
 यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः । एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥
 यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्रान्योर्भवति प्रियः । एवा म इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १२ ॥ ५
 यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः । एवा मे ऋभवो वर्चश्च ध्रियतां ॥ १३ ॥
 यैद्विरिषु पर्वतेषु गोमश्वेषु चन्मधु । सुरायां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुनाहृतं शुभस्पती । यथा वर्चस्वर्ती वाचमावदानि जनों अनु ॥ १९ ॥
 स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुष्म क्षिपति भूम्यां दिवि ॥
 तां पञ्चव उप जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिबन्ति ॥ २० ॥ १०
 पृथिवी दंडोऽतस्तिर्क्षं गर्भो यौः कशा विद्युत्प्रकशो हिरण्ययो बिंदुः ॥ २१ ॥
 यो वै कशायाः सप्त मधुनि वेद मधुमान् भवति ।
 ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानड्वाश्च ब्राह्मिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
 मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति । मधुमते लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
 यद्दीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति । तस्मात्प्राचीनोपवीतस्तिष्ठेत्प्रजापतेऽनु ॥ २४ ॥
 मा बुध्यस्वेति । अन्वेने प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
 यच्च वर्चोऽक्षेषु सुरायां च यदाहित । यद्गोष्वश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
 येन महानध्या जघनमश्विना येन वा सुरा । येनाक्षा अभ्यविच्यन्त तेनेमा वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
 योऽनिध्नो दीदयदप्स्वतयै विप्रास ईडते अध्वरेषु ॥
 अपा नपान्मधुमतीरपोदायाभिरिन्द्रो वावुधे वीर्यावान् ॥ २७ ॥ २०
 इमं कशन्त ग्राम तनूदूषिमपोहामि । यो मद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ २८ ॥
 अर्ह्ये ब्राह्मणाः स्नपनीर्हरंस्त्ववीरघ्नीरुदजन्तवापः ।
 अर्थन्णो अग्निं पर्येतु पुषन्मतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ २९ ॥
 शत ते हिरण्यं शमु सन्तापःशमेधिर्भवतु शं युगस्य तर्घ ॥
 शत आप शतपवित्र्या भवन्तु शमु पत्या तन्व स्पृशस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥ २५
 अमू पारे पुषदाकस्त्रिषता निर्जरायवः ।
 तासां जरायुभिर्वरमाक्षा ३ वपि व्ययामस्यघापरिपेयिन ॥ १ ॥
 विषूच्येतु कुन्तती पिनाकमिव विभ्रती । विष्वक्पुनर्भुवा मनो अससृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
 न बहवः समशक्तार्मका अभि दाधुषु । वेणोरदा इवाभितोऽसृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
 प्रेत पादौ प्रस्फुरत बहत पुणतो गृहान् । इद्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ३ ॥ २०
 र्पातं न इद्राण्येषादितिः पातु मरुतः । अपा नपार्तिषधव सप्त पातन पातु नो विष्णुरुत यौः ॥ १ ॥

१ अ. वे. सं. ६।९।११-२। २ अटयवचन-जनं । ३ अ-अपि । ४ अ-य । ५ अटयवचन-जनं-
 हं । ५ अटयवचन-या, क-पा । ६ अ. वे. ९।१।११-१२। ७ अ. वे. सं. १०।१।२५-४०।
 ८ अ. वे. १।४।२४।१-४। ९ अ. वे. ६।१।३।१-३

- पातां नो यावापृथिवी अमिष्टये पातु यावा पातु सोमो नो अंहसः ।
 पातु नो देवी सुसमा सहस्वती पान्वमिः शिवाये अस्थ पायवः ॥ २ ॥
 पातां नो देवावन्विनाभ्युभयसी उवासा नकोत न उरुव्यताम् ॥
 अर्धं मवादिहृती गयस्व चिदेव स्वस्वर्वय सर्वतातये ॥ ३ ॥
- ५ स्वर्ग मे देव्य वयः यजन्तो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुस्तरं त्रायमाणं सह ॥ १ ॥
 येन सोमादितिः पथा मित्रा वार्यत्यद्बुद्ध । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥
 येन सोम साहत्यासुरान् रघयासि नः । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥
 येन देवा असुराणामोजास्वद्वणीध्व । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥
 यथा वृक्षं लिङ्गुजां समतं परिष्वजे । एवा परिष्वजस्व मा यथा मा कामिन्यसो यथा मन्त्रापगा असः ॥ १ ॥
- १० नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विद्वाना वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
 नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मत्यै त इदं नमः ॥ २ ॥
 नमस्ते पातुधानेभ्यो नमस्ते मेषत्रेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इव नमः ॥ ३ ॥
 अमय मित्रावरुणाविहास्तु नो अमय सोमसविता न कृणोतु ।
 अभयं नोस्तू ॥ वैतरिक्ष सप्तर्षीणा च हविषामय नो अस्तु ॥
- १५ अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इद्रानमित्रं न पश्चादनमित्रं पुरस्कृषि ॥ ३ ॥
 उर्वं शमात्सहस्राक्षो युक्त्वाशपथो रथम् । शप्तारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृह ॥ १ ॥
 परि णो वृद्धिंश्च शपथ इदमग्नीरिवा दहन् । शप्तारमन्त्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाग्नि ॥ २ ॥
 यो नः शपादशपत शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत अमूलादनुशुष्यतु ॥
 अनमित्रे नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इद्रानमित्रं न पश्चादनमित्रं पुरस्कृषि ॥ ३ ॥
- २० मनसे चेतसे धिय आकृतय उत चित्तये । मर्त्यै श्रुताय चक्षुसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥
 अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुव्यचे विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥
 यमो मृत्युरधमारो निर्ऋत्यो वभ्रुः शर्वोऽस्ता नीलशिक्षडः ।
 देवजनाः सेनयोस्तस्थिवास्तस्ते अस्माकं परि वृमन्तु वीरान् ॥ १ ॥
 मनसा होमैर्हविषा धृतेन पर्यायाद्य उत राज्ञे भवाय ।
- २५ नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोम्यन्यात्रास्मदवाविषा नयंतु ॥ २ ॥
 त्रायस्त्वं नो अधविषाभ्यो वधाद्विष्वे देवा मरुतो विश्ववेदसः ।
 अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
 बृहस्पतिम० त्वमृषु० त्रातारमिह० इद्रं सुत्रामा । अमय न कृणोत्विति विशेषः । स सुत्रामा-
 स्ववा० तस्य वयः । विपरीते १ आमर्द्रैर्द्रि हरि० । वर्म मे यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः । वर्म
- ३० मे विद्वे देवाः कुन्मा मा प्रायत्प्रयीचिका ॥ (१९।२।२०।४)
 ऐन्द्राग्न वर्म बहुल यदुम विद्वेदेवा नातिविध्यति सर्वे ।
 तन्मे तन्व त्रायता सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदष्टिर्यथास्त ॥ (१।५।३।१९)
 गिरयस्ते पर्वता हिमवतोरण्य ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
 भुवः कुष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ता ॥

१ धवटयन-प्रेषो । २ ईअनघटय-चोतान, घ-त्वो ३ हा-स्यो । ४ ध-सत्पार ।

१ अः सं. ६।१।४।१ २ „ १।१।४।१-३ ३ „ ८।१ ४ अ. सं. ६।१।११-३ ५ —

६।१।१४ ६—६।४।१।३ ७—६।४।३।१ ८—६।४।१।१-२ ९—६।१।०।९।१-३,

यत्ते मर्त्यं पृथिवि यत्र नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्त्र, संबभूवु ।

तासु नो घेह्यमिनः १ घत । पवस्व माता भूमि, पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)

यास्ते पाचीं प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अवराद्याश्च पश्चात् ।

स्योना जौस्ता मर्ह्यं चरते भवतु मा निपत भुवने शश्वियाणः ॥ १ ॥

मा न पश्चान्मा पुस्तन्निदिष्टा मोत्तरादधरादुत ।

५

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन्परिपथिनो वरीयो यावया वध ॥ ३२ ॥ स्वस्त्ययनगणः ॥

स्वस्तिदा विशापतिर्वृत्रहा १ ॥ (१।४।२१)

ब्राह्मणेन पर्युक्तासि कण्वेन नर्षदेन । सेनेवैसि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्रप्तोऽस्येषधे ॥

नै ता अर्वारेणु ० १ अभयं मित्रा वरुणा ० १ अभयं द्यावापृथिवी ब्रह्मस्तु नोषामिषोनु १०

ददत न, प्रतीचः । मा ज्ञातारं मां प्रतिष्ठा विंदतमिथो विघ्नाना उपयतु मृत्यु ॥ १ ॥

हंत तर्दं समकमास्त्रमश्विना च्छिन्तं शिरो अपि पृष्ठी श्रिणीत ।

यवाक्षे ददानपिनक्षत मुत्तमथाभय कृणुत धान्याय ॥ १ ॥

पूर्वेमा आस इव सुत्रामा १ मैत यथामनु गामीम एषायेन पूर्वं न्येयथ त ब्रवीमि ।

तत्था एतत्पुरुषमाप्रत्यामय परस्तादभयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिदा विशापतिः ॥ १ ॥

१५

नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते के शिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नमः समुजतीम्य ॥ (११।२।३१)

अस्ते राष्ट्रमिह रोहितोऽहर्षाद्यास्तवन्मृधो अभय ते अभूत् ।

तस्मै ते द्यावापृथिवी रेवतीभि काम वृद्धातामिह शकरीभिः ॥ १ ॥ (१३।१।५)

इदमुच्छ्रेयोऽवसानमाणा शिवे मे द्यावापृथिवी अभूता ।

२०

असपत्नाः प्रदिशो मे भवतु न वै त्वा द्विष्मो अभय नो अस्तु ॥ (१९।२।१४।१)

यत इन्द्र भयामहे० ऊतिमि० ॥ अभयगणः ।

मौ नो विदन्विषयाधिनो मो अमिष्याविनो विदन् । आरात् शरव्या अस्मद्विष्वीरिर्द्वे पातय । १ ॥

विष्वं चो अस्मच्छरवः पंततु ये अस्ता ये चास्या । देवीर्मनुष्येषवो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥

यो न त्वो यो अरण सजात उत निष्ठयो यो अस्मा अभिदासति ।

२५

रुद्र शरव्ययैतान् ममामित्रान्वि विध्यतु ॥ ३ ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विष छपांतिनः ॥ देवास्तं सर्वे धूर्वतु ० ॥ ४ ॥

अदारसूज्वतु ० १ । यो अय से-योवधोघ्रायनामुदीरते । युवं त मित्रा वरुणावस्मद्यावयं परि ॥ २ ॥

इदंश्च यदमुतश्च यद्वध वरुणं यावय । वि मरुच्छर्म यद्य वरीयो यावया वध ॥ ३ ॥

शास इत्या मर्ह्य मित्रसाहो अस्तुतः । न यस्य ० ४ । स्वस्तिदामिशापति ० १ । अग्नि-इन्द्र ० १ । अश्वि-मै ० १ ।

गन्धा तमो यो अस्मा अभिदासति । पाद्व्यययः । विरक्षो विष्णु ० । अप्रेव द्वि ० वि अरुच्छर्म ० ।

२ संशितं म इदं ब्रह्म संशित वीर्यं १ वल । संशितं क्षत्रमजरमस्ताजिष्णुर्वेषामस्मि पुरोहितः ।

१ मर्हमेघा राष्ट्र स्वामि समोजो वीर्यं १ वल । वृक्षामि शत्रूणा बाहूननेन हस्मिस्तद ॥ २ ॥ निष्क्रेय

तामधरे भवतु ये नः सूरि मर्धवान पुन्यत् । क्षिणीमि ब्रह्मण मित्रात्तत्रयामि क्वान्तस्य ॥ ३ ॥

१ यद्वधकघन-स्योना ता, घ-स्योनास्तर । २ अ घे १४।१९, १४।१९ घे-१४।२१

४-६।४।२२ ५-६।५।५०।१ नकघर-हततद, यद्वध-हततद, ई-हतताद । ६ दद्वधकघनार्द्र-पूर्व ।

७ दद्वधकघन-मानो । ८ दद्वधकघन-यातया । ९-विष्टं चो । १०-अभिदासति न ० ५ ११-पा ।

१२-इन्द्रयवकाय-अभयमेतया, अ-अथाध-अभयगणया । १३ अ घे. ११।४।१-६, १३-अ-मर्धवान्,

१५ घअनर-मधवाज, १६ अकघर-धृणसि, अर्क-धृणमि ।

तीक्ष्णीयांसः परशोरमेस्तक्षिणतरा उत । इन्द्रस्य वज्रातीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥ ४ ॥

एषामहमायुधा सं स्यान्त्येषां राष्ट्रं सुधीरं वर्धयामि ।

एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्णवे १ षां चित्तं विश्वेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥

उद्धर्षतां मघवन्वाजिनान्युद्धीराणा जयतामेतु घोषः ॥ पृथग्घोषा उद्दालयः केतुर्मत उद्धीरतं ॥ ६ ॥

५ देवा इन्द्रेज्येष्ठा मरुतो यतु सेनया ॥ ६ ॥

प्रेता जयता नर उमा वः संतु बाहवः । तीक्ष्णेष्वोऽवलघन्वन् नो हतोमायुधा अवलानुग्रवाहवः ॥ ७ ॥

अवसुष्टा परा पन शरव्ये ब्रह्मसहिते । जयामित्रान्प्रपयस्व ज्ञेयैषा वरवर मामीषां भोचि कथनं
विद्या मन्यो सरयमाव्रजतो हर्वमासोः । सशिता मरुची । इति विशेषः । सूक्तं ० ।

१० ईस्ते मन्यो विश्वद्वजसायक सह ओजः पुण्यति विश्वमानुषक् ।

१० साध्याम दासमार्य त्वया युजा वयं सहस्रकृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥

एता वेषसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः । अभित्राजो जयंतु स्वाहा ॥ (५।४।२१।१२)

अथ मन्थुरवायताव बाहू मनोयुजा । पराशर त्व तेषा पराञ्च शुष्म मर्दयाधा नो रयि मा कृधि ॥ १ ॥

निर्हस्तेभ्यो नेर्हस्तं य देवाः शरुमस्यय युवुश्चामि शत्रूणा बाहूननेन हविषाह ॥ २ ॥

इन्द्रधकार प्रथमं नेर्हस्तमसुरेभ्यः । जयतु सत्वानो मम स्थिरेणेंद्रेण मेदिना ॥ ३ ॥

१५ निर्हस्तः शत्रुरभिदासस्तु ये सेनामिर्युधमायन्त्यस्मान् ।

समर्वयेद् महता वधेन द्रात्वेनामघहारो विविद्धः ॥ १ ॥

आतन्वाना आयच्छतोऽस्थतो ये च धावथ । निर्हस्ताः शत्रवः स्थनेन्द्रो वोद्यपराशरैत् ॥ २ ॥

निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोद्गैस्तेषां ग्लापयामसि । अयैषामिन्द्र वेदासि शतशो वि भजामहे ॥ ३ ॥

परि वर्त्मानि सर्वत इन्द्र पूषा च सस्रतुः । मत्स्यत्वयाम् सेना अभित्राणां परस्तरा ॥ १ ॥

२० मूढा अभित्राधरताक्षीर्षाण इवाहयः । तेषा षो अभिमूढानामिन्द्रो हतु वरंवरं ॥ १ ॥

एषु नष्टा पूषाजिनं हरिणस्याभिर्यं कृधि ॥ पराडमित्र एषत्वर्वाची गौरुपेषतु ॥ ३ ॥

अभिभूर्यशो अभिभूरभिरभिभूः सोमो ।

अभिभूरिन्द्र अग्न्य १ हं विश्वाः पूतना यथा सान्येवा विवेमासिहोत्रा इव हविः ॥ १ ॥

एषास्तु मित्रावरुणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्र मधुपनेह पिन्वत ॥

२५ बाधेयां वूरं निर्मतिं पराचैः कूर्न चिदेनः प्रमुमुग्धोऽस्मत् ॥ २ ॥

ईर्षवीरमनु हर्षस्वमुर्मिर्द्वं सत्तायोअनुसंरमध्वंआमजितं गोजित वज्रबाहुं जयंतमज्मप्रभृणंतमोजसाः

ईन्द्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयाते ।

वर्द्धस्य ईन्द्यो वधधोपसथो ममस्यो भवेत् ॥ १ ॥

किन्निवाधिराजः प्रवस्यस्त्वं भूरभिभूतिर्जमानां त्वं दैवीर्विश इमा वि राजा युष्मत् क्षत्रमजरे ते अस्तु ॥ २ ॥

३० साध्याम विस्तस्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्या दिशो वृत्रहृद्युहोसि ।

यत्र अंतिस्त्रीयोस्तज्जितं ते वक्षिणतो वृषभ एवि हृद्यः ॥ ३ ॥

१ वज्रबाहु-१३। २ अनटयवव-ममीषा । ३ अ. वे. ५।२।१। ४ अ. वे. २।२२ ।

५ क-वर्द्धस्य । ६ अ. वे. ६।५।६५, ७ अ. वे. ६।६६, ८ धकयअनटयव-समर्दये । ९ अ. वे.

६।६४ । १० ई अ. वे. ६।६४, ११ कषजमव रध्यस्मत् । १२ अ. वे. ६।६६,

ओमि त्वेदं वरिमतः पुरा त्वाहरणाद्भवे । व्रयाम्युग्र चेतार पुरुषाणामनेकजम् ॥ १ ॥
यो अयं तेन्यो वधो जिघांस न उदीरते । इद्रस्य तत्र बाहू समतं परि ब्रूम ॥ २ ॥
परि दध्म इद्रस्य बाहू समतं प्रातुस्त्रायता न । देव सवित सोमराजं सुमनस मा कृणुस्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ्छपाति न । देवास्त सर्वे धूर्वतु ब्रूम ॥ (१।१९।४) ५
शर्मवर्मेतदाहरास्यै नार्या उपास्तरे । सिर्नवालि प्रजायता भगस्य सुमतावसत् ॥ १४।२।२१ ॥
उद्र उर्मिः शम्या हन्वापो योक्त्राणि मुचत । पादुक्कुतौ व्येनसावध्यावधुनमारताम् ॥ १६ ॥
अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शम्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्य ॥

वीरसूर्देवकामा स त्वयैविधीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥
इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ (१।२०।३) १०
अपेद्रद्विषः ज्यासतो वधः । विमहच्छर्म ॥ (१।२१।४)

भूयं नः प्रवतो नवान्मरुतः सूर्यस्त्वंचसः । शर्मयच्छाथ सप्रथः ।
इममग्र आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेनो वरुणमित्र । मते ॥ (१।२८।५) ॥
तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तन्वे । यत्र पुष्ट । माहास्महि प्रजया ॥ (५।३।७)
उरुव्यथा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि ॥ ८ ॥ १५

इद्रस्य शम्मासि । त त्वा प्रपये त त्वा प्रविशामि सर्वगुः सर्वपूरुषः सर्वात्मा सर्वतनूः सह
यम्मे स्थितेन ॥ (५।६।१४) ॥

अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽवायुरभिदासात् । एतत्सन्नतात् । यो मा दक्षिणामाः ॥
यो मा प्रतीच्याः । यो मोदीच्याः । यो मा ध्रुवायाः । यो मोर्ध्वायाः ॥
बृहता मन उपब्रूये मातरिश्वना प्राणापानौ । सूर्याश्चक्षुरतरिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्याः शरीरम् ॥ (५।१०।१-८) २०

येन देवा असुराणामोजास्यवुणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छथ ॥ (६।१।७।३)
यथा वृक्ष लिङ्गजा समतं परिष्वजे । एवा परिष्वजस्व मा ।
यथा मा कामिन्यसो यथा मन्त्रावगा असः ॥ (६।१।७।१-३)

यथेमे थावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्यः । एवा पर्येति ते मनो यथा मा कामः ।
यथा सुपर्णः प्रपतन् पक्षौ निहति भूम्यां । एवा नि हस्मि ते मनो यथा मा कामः । २५
कांछ मे तन्वः । पादौ वाञ्छाक्ष्यौ वाञ्छाक्ष्यौ । अक्षौ वृषण्यया केशा मा ते कामेन धुष्येतु ॥
मम त्वादोषणिश्रिष कुणोमि इदयंश्रिष ॥ (६।१।९।१-२)

यथावतः परागतो मामुष्यार्हं कश्चन । अनदुद्भयस्त्व प्रथम धेनुम्यस्त्वमरुंधतिः ।
अधेनवे यवसे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छत्वोषधिः सह देवीरर्षवती ।
करस्ययस्त्वं तं गोष्ठमवहमा उत पुठ्वात् । निस्वरूपां सुमगामस्याववामि जीवता ॥ ३०

सा नो क्वस्यास्ता हेतिं वूर नयतु गोम्भ्यः । तनून्ने वाजिं तन्वहमभ्यधावतु शुर्म तुम्भ्यः ॥
अपहृतो महोचक्षणाय यदेवोदिवीव ज्योतिस्वामिभीयात् ॥
राजस्य तु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वन्दसा करामहे ॥

यस्य उपस्था उर्वा १ तरिक्ष । सा नः शर्म त्रिवरुथं नियच्छात् ।

देशानो पत्नीरुशती ०१ यच्छतु समाप्तौ ।

अधिवृहि मा रमया सृजे तवैव सन्तसर्वहायाइहास्तु ॥

भवाशर्वो मूढ त शर्म यच्छ मयसिध्यदुरित धत्तमायुः ।

५ रक्षोहण वाजि० १ ।

स्वार्क्ति मे यावापृथिवी स्वाक्ति मित्रो अकरयं ॥ स्वाक्ति मे ब्रह्मणस्पति स्वाक्ति सविताकरत् ॥ ७१३० ॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता १ । ऐन्द्राग्र वर्म० १ इयमपि तत्र ॥

वर्म मध्यमय मणि फालाज्जात करिष्यति । पूर्णोमथेन मागमइसेन सह वर्चसा ।

'मित्र' पृथिव्योक्तामत्ता पुर' प्रणयामि षः । तामाविशतता प्रविशत सा व शर्म च वर्म यच्छतु ।

१० वायुरंतरिक्षेणोद० । सूर्योदिशो० । चद्रमानक्षत्रैरु० । सोम ३० षधीरु० । यज्ञोदक्षिणाभिरु० । समुद्रो

नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा अमृतेणो० । प्रजापति प्रजापतिभिरु० ॥

अप स्यधु पौरुषेयं वध यमिन्द्राग्नी धार्ता सविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यम पूषास्मान्परिपातु मृत्योः ॥ १ ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्यति । प्रजापतिर्मातरिश्वा प्रजाभ्यः ।

१५ प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सतु ॥ २ ॥

यत्ते तनूष्वनस्यत देवा सुराजयो देहिनः । इन्द्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान्पातु सर्वतः ॥ ३ ॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता ।

अपेसपन्नं पुरस्तात्पश्चाज्जो अमघ कृत । सविता दक्षिण उत्तरान्माशधीपति ॥ १ ॥

दिवो मादित्या रक्षतु भूम्या रक्षत्वमयः । इन्द्राग्नी रक्षता मा पुरस्तादश्विनानभित शर्म यच्छता ।

२० तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वत सतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगणः ।

अथ पूर्वोक्ता अशीत्युत्तरशत श्लोकाः ॥

सुरास्त्वामभिषिच्येत्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सकर्षणो विभु ॥ १ ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवतु विजयाय ते । आर्खंडलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिव । ब्रह्मणा सहित शेषो द्विवपालः पातु ते सदा ॥ ३ ॥

२५ रुद्रो धर्मो मनुर्दाक्षी रुचिः श्रद्धा तु पार्थिव । भृगुरत्रिर्वासिष्ठश्च सनकश्च सनैश्चन ॥ ४ ॥

सनत्कुमारश्च तथा भगवानपि चागिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभु ॥ ५ ॥

एते त्वामभिषिच्येत्तु प्रजाध्यक्षाः समागताः । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ ६ ॥

अश्विनादश्वोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकाठिनः । एते त्वामभिषिच्येत्तु पितरश्चाग्निभिः सह ॥ ७ ॥

लक्ष्मीर्वेदी शची ख्यातिरनसूया तथा स्मृतिः । सभूतिः सञ्चतिश्चैव क्षमा प्रीतिस्तथैव च ॥ ८ ॥

१ यजनईरवट-कलाजातः । २ अ वे १९१९११-११ । ३ अ वे १९१२० । ४ ध-भाता ।

५ ध, वे. १९११६११-२ । ६ ध-च्युत ।

स्वाहा स्वधा च ते राजन्नभिषिचतु मातः । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ ९ ॥
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु धर्मपत्न्यः समागताः ॥ १० ॥
 अरुघती वसुर्यामी लवाभानुर्मरुत्वती । सकल्या च मुद्गर्ता च साध्या विष्वा तथैव च ॥ ११ ॥
 वर्मपत्न्यो दशान्यास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव । अदितिर्दितिर्वनु काला सुहृष्टानामुषामुनिः ॥ १२ ॥
 कद्रू कोधवज्ञा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिषिचंतु कश्यपस्य प्रियाः प्रियः ॥ १३ ॥ ५
 पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च मामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
 कृशाश्वपत्नी च तथा सुप्रभा तु जया तथा । सुदर्शना तयोः पुत्रो विजय विदधातु ते ॥ १५ ॥
 मनोरमा भानुमती विशाला या च बाहुदा । अरिष्टनेमिपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
 कृत्तिका रोहिणी देवी विशाखा च तथा नृप । अनूराधा तथा ज्येष्ठा मूल च वसुधाधियः ॥ १७ ॥
 आषाढा च तथा पूर्वा तथा या चोत्तराह्वया । अमिजिच्च तथा श्रुत्या घनिष्ठा च तथैव च ॥ १८ ॥ १०
 तथा शतभिषक् चैव पूर्वाभाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी भरणी तथा ॥ १९ ॥
 एतास्त्वामभिषिचतु सोमपत्न्यः समागताः । मृगी च मृगश्रमा च श्वेतभद्रचरा हरिः ॥ २० ॥
 पूता च कपिता दध्रा सुरभा सुभमा तथा । एताः पुलस्त्यपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
 इयेनी भासी तथा क्रौंची धृतराष्ट्री तथा शकी । पत्न्यस्त्वामभिषिचंतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
 आयतिर्नियतिश्चैव रात्रिनिद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु लोकसंस्थानहेतवः ॥ २३ ॥ १५
 उमा सेना शची चैव धूमोर्णी निर्ऋतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च बलया चैव नन्दना ॥ २४ ॥
 आनृङ्गया च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिषिचंतु कालस्यावयवाः शुभाः ॥ २५ ॥
 आदित्यश्चद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । महास्त्वामभिषिचंतु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
 स्वायम्भुवो मनोः पुत्रो मनु स्वारोचिषस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाशुवस्तथा ॥
 वैवस्वतोय सावर्णो दक्षमङ्गसुताबुमौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो भौत्यश्च यो मनुः ॥ २०
 एते त्वामभिषिचंतु मनवश्च चतुर्दश ॥
 विश्वभुविष्वपाश्चैत्रसुह्यात सुसुर्ला विभुः । मनोजवस्तथोजस्वी बलिरकतमांतिको ॥
 वृषश्च कतिधामा च दिविस्पृक् शुचिरेव च । एते त्वामभिषिचंतु देवपालाश्चतुर्विंश ॥
 रेवतश्च कुमारश्च तथा वर्चाः कुमारकः । वीरभद्रश्च नदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
 एते त्वामभिषिचंतु सुरमुख्याः समागताः । आत्मा ह्यासुमतो दक्षः पटुः प्राणस्तथैव च ॥ २५
 हविष्यश्च गविष्ठश्च ऋत सत्यश्च पार्थिव । अमिषिचंतु राजस्त्वा देवा त्वंगिरसो दश ॥
 ऋतुर्वक्षा वसु सत्यः कालकामौ मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विद्देवेवास्तथा दश ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पुष्पकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरथ किंकिणिः ॥
 एकान्दशैते रुद्रास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ २०
 भुवनो भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । ऋतुः सुवर्णवर्णश्च व्यजश्च व्यसुतस्तथा ॥
 प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षश्च मनुजाविप । एते त्वामभिषिचंतु भूमवो नाम देवताः ॥
 मनोमरुश्च प्राणश्च नरोपानश्च कीर्यवान् । चित्तिर्हयो नयश्चैव हसो नारायणस्तथा ॥
 विभुश्चापि दिविश्रेष्ठस्तथान्यश्च जगद्धितः । एते त्वामभिषिचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
 घाता पित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोऽशो वरुणो मरु । त्वष्टा विदस्वान्सविता विष्णुर्द्वादशमः स्मृतः ॥ २५

एते त्वामभिषिचंतु काश्यपा दितिसमवाः ॥

एकद्वित्रिचतुर्ज्योतिः पञ्चज्योतिस्तथैव च । एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥

इन्द्रश्च गत्या दृश्यते ततः प्रतिसकृत्तथा । मितश्च समितश्चैव अमितश्च महाबलः ॥

ऋतजित्सत्यजिज्ञैव रुक्मेशः श्वेनजित्तथा । अतिमित्रस्तत्रामित्रः पुण्ड्रिञ्चापराजितः ॥

५ ऋतश्च ऋतवान् घाता वरुणो विभ्रुतो ध्रुवः । विधारणो महातेजा वासवस्य धरः सत्वरः ॥

ईदमन्यादृष्टश्चैव एतादृगमिताशनः । ऋषीन्धनश्च तथा शक्तिः सभरश्च महायशः ॥

घातुस्त्रयो मुनिभीमो अतिमुक्तः क्षिप्रः सह । द्युतिर्धृष्टपुनर्नाधृष्यो वास कामो जयो विराट् ॥

एते त्वामभिषिचंतु मरुतश्च समागताः । देवा एकोनपचाशन्महाबलपराक्रमाः ॥

चित्रांगदश्चित्ररथश्चित्रसेनश्च वीर्यवान् । ऊर्णायुरनघश्चैव उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥

१० धृतराष्ट्रश्च सोमश्च सूर्यवर्चास्तथैव च । कुराधस्तृष्णयः कीर्णिर्नेदिश्चित्रस्तथैव च ॥

कलिश्चाप्यगिरा राजन् पर्जन्यो नारदस्तथा । वृषपर्वा च हंसश्च हाहाहूस्तथैव च ॥

विश्वावसुस्ताम्रकश्च तथा च सुहचिश्च यः । एते त्वामभिषिचंतु गर्धवाः पृथिवीपते ॥

आहूत्यः शोमयंत्यश्च वेगवत्पस्तथैव च । आप्नुवत्यस्तथोर्जश्च तथा वेकुरुपधुमाः ॥

वध्रवश्चासुतरुचो भुवश्चैव रुचस्तथा । भीरवः शोचयंत्यश्च दिव्या द्यौःसरसां गणाः ॥

१५ एतास्त्वामभिषिचंतु कामिन्यस्तृणाप्रियाः ॥

अनुत्तमा सुसुता च सुकेशी च मनोवती । मेनका सहजन्त्या च पर्णाशा पुजिका स्थला ॥

ऋतुस्थला वृताक्षी च विश्वाक्षी पूर्वचित्यपि । प्रम्लोचाथाप्यनुम्लोचा रमा चैवोर्वशी तथा ॥

पचचूडा सामवती चित्रलेखा तु पार्थिव । मित्रकेशी सुगंधिश्च विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥

अदृष्टलक्ष्मणा क्षेमा असिता रुचिका तथा । सुवता च सुबाहुश्च सुवोषा सुवपुस्तथा ॥

२० पुंडरीकामुवारा च सुराधा सुरसा तथा । हेमा सरस्वती चैव कामला सूनुतालया ॥

सुमुखा हंसपादी च वासोली रतिलालसा । एतास्त्वामभिषिचंतु राजन्नप्सरस शुभाः ॥

महादश्च महातेजास्तथा राजन् विरोचनः । घन्वी बाणस्तथान्ये च दितिपुत्राः समागताः ॥

आभिषिचंतु दैत्याश्च दिव्येऽन्याप्यंभसा स्वयं ॥

विप्रचित्तिमुखाः सर्वे दानवास्त्वा समागताः । आभिषिचंतु राजान राज्यं कर्तुं सुसत्त्वराः ॥

२५ हेत्यश्चैव प्रहेत्यश्च सलिलैर्द्रस्तथैव च । सुकेशी पौरुषेयश्च यज्ञहा पुरुषादकः ॥

विद्युत्सूर्यस्तथा व्यासो वधश्च रसनस्तथा । एते त्वामभिषिचंतु समागम्याय राक्षसाः ॥

सुसिद्धो माणिमद्वश्च सुमनो नंदनस्तथा । कंदूतिः पचगश्चैव मणिमान्दसुर्मास्तथा ॥

सर्वानुभूतिः शसश्च पिंगाक्षश्चतुरस्तथा । यमो मंदरसो भीमः पद्मचद्रः प्रमाकरः ॥

मेघवर्णश्च मन्यश्च प्रद्योतश्च महायशः । भूतिमान्केतुर्माश्चैव मौलिमाश्च चतुर्वशः ॥

३० इवेतश्च विपुलश्चैव प्रद्युम्नश्च जयावह । पक्षयक्षो बलाकश्च कुमुदश्च बलाहकः ॥

पद्मनाभः सुगंधश्च सुवीरो विजयाकृतिः । पौर्णमासो हिरण्याक्षः ऋतजिह्वश्च वीर्यवान् ॥

एते त्वामभिषिचंतु राजवृद्धाश्च सत्तमाः ॥

हंस पद्मश्च राजर्षे मकर' कच्छपस्तथा । महापद्मश्च नीलश्च सर्वः कुक्षो मुकुन्दकः ॥

एते त्वामभिषिचंतु निधयस्तु समामता ॥

छंदगलाश्चैकवक्त्राश्च ये च सूचीमुक्ता नृपाः । दुःपूरणा विषादाश्च ज्वलनागारकास्तथा ॥

कुंभमात्रा प्रतुडाश्च उपवीरा उलूखला । अकर्णाश्चकृत्तंदाश्च तथा ये घात्रपाणयः ॥

पांसवश्च वितुडाश्च विपुणा, स्कदनास्तथा । एते त्वामभिषिचंतु पिशाचाना तु जातवः ॥ ५

ब्रह्मचर्ये स्थिता दांता' सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । नानाप्रकारवदना नानाबाहुशिरोधराः ॥

चतुष्पथपराद्वलशून्यालयनिकेतनाः । त्रिपुरारिं भव देव ये मता मनुजेश्वर ॥

ते त्वामभ्यामिषिचंतु गणा भूतपतेः स्वय ॥

महाकाल पुरस्कृत्य नरसिंहं च मातर, । सर्वास्त्वामभिषिचंतु राजराज्ये नराधिप ॥

ग्रहः स्कंदो पिशाचश्च नैगमेयस्तथैव च । माभिषिचंतु राजस्त्वां सर्वे स्कंधमहा, रुम्भः ॥ १०

ढाकिन्यो याश्च योगिन्य लेचर्यो भूषरास्तथा । सर्वास्त्वामभिषिचंतु समेत्य मनुजेश्वर ॥

गरुडश्चाहणश्चैव अहणिश्च महास्रगः । संपाती विनतश्चैव विष्णुर्गंधकुमारक' ॥

एते त्वामभिषिचंतु सुपर्णाः पृथिवपते ।

अर्नेतश्च महानागो वासुकि, शेषतक्षकौ । सुपर्णारिश्च कुंभश्च वामनोयाजनोत्तम ॥

पेरावतो महापद्मः कंबलाश्वतराबुधौ । ऐलापत्रश्च सडश्च कर्कोटकधनजयो ॥ १५

महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमार, पुष्पदंतश्च गंधर्वश्च मनस्विकः ॥

नहुष, सररोमा च शंखपालस्तथैव च । पद्मश्च कुलिकश्चैव पाणिरित्येवमादय, ॥

नागास्त्वामभिषिचंतु राजराज्ये नराधिप ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदंतोऽथ वामनः । सुप्रतीकोऽजनो नीलः पांतु त्वां सर्वतो द्विपा ॥

पैतामहास्तथा रुसा वृषभ, शांकरस्तथा । उच्चैःश्रवाश्चाश्वपतिस्तथा धन्वन्तरिर्नृप ॥ २०

कौस्तुभ शस्तराजश्च पातु त्वां सर्वतः सदा । चक्रं त्रिशूलं वज्रश्च नंदकोऽस्त्राणि चाप्यथ ॥

सर्वेऽभिषेक दत्ता च दिशंतु विजय भुव ॥

धर्मश्च वृद्धशास्त्राश्च सत्यं दान तपस्तथा । यशो यज्ञास्तथैवायुर्वैश्वचर्यं दमः शम, ॥

एते त्वा मभिषिचंतु चित्रगुप्तश्च पार्थिव । दंड' पिंगलकश्चैव मृत्यु' कालांतकाबुधौ ॥

वालसित्यास्तथा सर्वे भवंतु विजयाय ते ॥ २५

दिग्धेनवश्चतस्रस्त्वां सुरभिश्च तथा नृप । अभिषिचंतु सर्वाभिर्गोभिः सार्द्धं नरेश्वर ॥

वेदव्यासश्च वाल्मीकि' शमनोऽथ पराशरः । देवल' पर्वतश्चैव दुर्वासा भामुरि शुचि ॥

याज्ञवल्क्यः सजाबालिर्जमदग्निः शुचिश्रवाः । विश्वामित्रः स्थूलकच्छो वर्द्धनोऽभिर्विदूरथः ॥

एकतश्च द्वितश्चैव पिता गौतमगालवौ । शाङ्गित्यश्च भरद्वाजो मौर्ध्न्यो वेदवाहनः ॥

बृहदश्वः क्रु'महो जपजानुर्षटोदरः । यवकीतोऽथ रेभ्यश्च आत्मा धामश्च जैमिनिः ॥ ३०

ऋषि, सारंगवश्चैव तथारागस्त्यो महातपाः । दुधुर्धुर्भि'शश्चैव इंदुबाहुर्महोदर्यः ॥

कात्यायनश्च कण्वश्च वलाकश्चैभर्मंदनः । एते त्वामभिषिचंतु मुनयः पार्थिवोत्तम ॥

पृथुर्विलीपो भरतो दु'ध्यंतः शत्रुजिह्वली । मनु' ककुत्स्थश्चानेना युवनाश्वो जयद्रथः ॥

- माधाता मुचकुदश्च तथा राजा पुह्रवाः । इश्वाकुश्च यदुश्चैव पुरुभूरिश्रवास्तथा ॥
 अशरीषश्च नाभागो बृहदश्वो महाहनुः । प्रद्युम्नश्चाथ सुयुम्नो भूरियुम्नश्च संजयः ॥
 एते चान्ये च राजानस्तव राजन् दिवंगताः । समायात्वभिषेकाय विजयाय तथा ध्रियै ॥
 पर्जन्यायास्तथा मूष मेषाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चौषधयो रत्न बीजानि विविधानि च ॥
 ५ सर्वे त्वामभिषिचंतु राजराज्ये सुसत्त्वरा ॥
 पुरुषश्चाप्रमेयात्मा महाभूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोऽज्योतिस्तथैव च ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तश्च महीपते । एते त्वामभिषिचंतु समेता वसुधाधिप ॥
 रुक्मभौमः शिलाभौमः पातालो नीलमूलिकः । पीतरक्तासिताश्चैव श्वेतभौमास्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विजयाय महीपते ॥
 १॥ मूर्लोकोऽथ भुवर्लोकोऽथ स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तप सत्यं च राजेंद्र विजयाय भवंतु ते ॥
 जम्बू शाक कुशः कौचः शालमलीद्वय एव च । पुक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
 उत्तरा कुरवः पुण्या रम्या हैहवतास्तथा । मद्राश्चः केतुमालश्च वर्षश्चैव इलाव्रत ॥
 हरिवर्षः किंपुरुषो वर्षो भारतसंज्ञकः । एते त्वामभिषिचंतु समेत्य वसुधाधिप ॥
 इक्षुदीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गमस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वो वरुणस्तथा ॥
 १५ अथ च नवमस्तेषां स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
 हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्माल्यवद्ब्रह्ममादना ॥
 महेंद्रो मलयः सह्याः शुक्तिमानुक्षवास्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
 समागम्याभिषिचंतु त्वामथ वसुधाधिप ॥
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिचंतु पार्थिव ॥
 २० इतिहासो धनुर्वेदो गाधर्वश्चायुसंज्ञितः । सप्तापवेदाश्च तथा विजयाय भवतु ते ॥
 शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गीतिः । छंदो विवितिषैष्ठानि विजयाय भवतु ते ॥
 अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या त्येताश्चतुर्दश ॥
 सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः पाशुपतं तथा । कृतातपचक्रं चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
 गायत्री पापशमनी गंगा देवी महा शिवा । गंधारी च तथा नारी विजय प्रदिशंतु ते ॥
 २५ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा वैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वशः । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवतु ते ॥
 लवणक्षारतोयाश्च घृतमंडोदकास्तथा । दधिमंडोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥
 ३० तथैवेश्वरसोदश्च तथा स्वादूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोर्येस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥
 चत्वारः सागराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशंतु ते ॥
 पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिष तथा । तथा ब्रह्मसरं पुण्यं गयाशीर्षं च पार्थिव ॥
 कालोदको नंदिकुडस्तथैवोत्तरमानसः । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पचनदश्च यः ॥

भृगुतीर्थं प्रभासश्च तथैवामरकटकं । आश्रमः कालिकायाश्च तृणदिदोस्तथाश्रमः ॥
 गोतीर्थं चान्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूमार्गश्च विमलः पुण्यस्तंदुलिकाश्रमः ॥
 कपिलश्च तथा तीर्थोतीर्थो वातिकस्तडिका । महासरस्तथागस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
 अगद्वारःकुशावर्तो निल्वको नीलिपर्वतः । वाराहः पर्वतश्चैव तीर्थं कनकल तथा ॥
 सुगन्धा च धरा कुमास्तथा शाकभरीति या । भृगुतुगः सकुब्जाग्रः कपिलस्य तथाश्रमः ॥ ५
 चमसोज्जेरुन पुण्यस्तथा विनयान शुभः । अजतुगश्च मोचश्च अश्वगावश्च पार्थिवः ॥
 कालजरः सकेदारो रुद्रकोर्णिस्तथैव च । महालयश्च राजेन्द्र बदर्याश्रम एव च ॥
 नदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याथ वायोर्वश्रवणस्य च ॥
 ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य च्यवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसा नृपः ॥
 ऋषीणां च वसूनां च साध्यानां मरुतां तथा । आदित्यानां च रुद्राणां तथा चागिरसा नृपः ॥ १०
 विश्वेदेवभृगूणां च तयान्येषां च मानदः । प्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुत्रा च नराधिपः ॥
 शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमश्चिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
 सपूर्वः क्रतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । कापिलं च तथा तीर्थं वासुकेस्तीर्थमेव तु ॥
 सिंधुत्तमस्तपोद्धारोऽप्यथ सूर्यारकुमकः । पुडरीकश्च राजेन्द्र गंगासागरसंगमः ॥
 सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः । तथा कुंभामसुदश्च मानसं च तथा सरः ॥ १५
 तथा बिदुसरः पुण्यः सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्यः फल्गुतीर्थमविमुक्तं तथैव च ॥
 लौहित्यश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिवः । तीर्थं सप्तऋषीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिवः ॥
 पुण्यवस्त्रापथो मेषझागलेशस्तु पार्थिवः । पुष्पन्यासस्तथा चैव तीर्थो हसपदस्तथा ॥
 अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमथस्तथैव च । देविका इद्रमार्गश्च स्वर्णबिन्दुस्तथैव च ॥
 आहल्यकस्तथा तीर्थस्तीर्थश्चैरावतस्तथा । ऐरावतीसमुद्रेदे तीर्थं मोगयशःपरः ॥ २०
 करवीराव्हय चैव नागमो वणिकस्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
 उद्वेजनस्तथा पुण्यः सपूज्यः सरसा धरः । देवब्रह्मसरः पुण्यः सर्पिर्दधि तु पार्थिवः ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसर्कतिनाः शुभाः । तोर्यैस्त्वामभिषिचतु सर्वपातकनाशनैः ॥
 गंगा महानदी पुण्या ह्यदिनी ह्यादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षुः सिंधुश्च नर्मदा ॥
 सुप्रभा काचनाक्षी च विशाला मानसी ह्रदा । सरस्वत्योद्यैनादी च सुवेषा विमलोदका ॥ २५
 क्षिप्रा शोणश्च तर्पश्च सरयूर्गङ्गकी तथा । अछोदा च विभागा च चद्रमागा इरावती ॥
 वितस्ता देविकारमा केशा देवहृदा शिवा । तथा चेक्षुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
 गोमती धूतपापा च ब्राह्मदा तु सरस्वती । निर्विन्ध्या च तृतीया च लोहितश्च महानदः ॥
 देवस्मृतिर्वेदमाता वेदधुर्युरदा तथा । पर्णाशा वदना चैव सदानारा कुमुदती ॥
 पीता चर्मप्वती घूमा विदर्भा वेणुमत्स्यपि । अश्वती च तथा कुती सुरसा च पलाशिनी ॥ ३०
 मदाकिनी दशार्णा च सिंधुरेखा कुमुदती । तपती पिप्पली इयेनी करतोया पिशाचिकी ॥
 चित्रोपला चित्रवर्णा मज्जला वाकुलामती । शुक्तिमती सिनीवाली मङ्गुणी तृपिका कपू ॥
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्याऽसिता च निषधावती । वेणा वैतरिणी भीमा मव एव तथा कुहू ॥

- तोया चैव महामौरी दुर्गतिर्मिगिला तथा । गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णा भयकरा ॥
 तुंगमद्रा सुप्रकारा वास्या कावेरिरिव च । कृतमाला ताम्रवर्णी पुष्पमद्रोत्पलावती ॥
 नृसमा ऋषिकुल्या च इक्षुका त्रिविधालया । लागुलिनी वंशवरी जवूश्च सुकलावती ॥
 सारिका वरवेगा च मद्रगा मद्रवाहिनी । क्षमा देवी दया व्योमा वयोष्णी कालवाहिनी ॥
 ५ कपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी । ताम्रारुणा वेनवती सुभद्रा चाश्ववत्यपि ॥
 अद्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्ययो । आपगालोपलाभासी सध्या तु वदवानशी ॥
 महेन्द्रवाणी शाला च मालिका वलयावती । नीलोद्भूतकरा चैव बाहुदा वनवासिनी ॥
 नदा चापरनदा च सुनदा वसुवासिनी । एताश्चान्याश्च राजेन्द्र नयस्त्वा विविधोदकाः ॥
 सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः । सत्तेयपूर्णैः कलशैरभिषिञ्चंतु पार्थिव ॥
 १० एतैर्यथोक्तैर्नृपराजराज्ये वृत्ताभिषेकं पृथिवीं समग्रां ।
 ससागरां भुङ्क्व चिरं च जीव । धर्मे च ते बुद्धिरतीव चास्तु ॥
 इति श्रीमद्भृशकरात्मजमहर्षिनीलकण्ठकृते राजनीतिमयूखे राज्याभिषेकप्रयोगः ॥
 एव कृताभिषेको राज्यं कुर्यात् । तच्च सप्तांगं ॥ तानि च ' स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्ग-
 बलानि चेति ' ॥ कामवृकोऽपि । (१।१६)
 १५ " स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिर्व्याप्य ॥ ”
 नीतिशास्त्रस्य द्वयार्थत्वाच्च क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः । तत्र स्वामी राजा ।
 तत्र देवानामंशाः संतीत्याह मनुः (७।४)
 “ इन्द्रानिलयमार्काणां अग्रेष्व वरुणस्य च । इन्द्रवितेशयोश्चैव मात्रा नित्तरय शाश्वती ॥
 “ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्गतो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 २० “ सोऽग्निर्भवति वायुश्च शर्कः सोऽमः स चर्मराट् । स महेन्द्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावनः ” ॥ इति ॥
 कामवृकोऽपि (१।१५-११, १२-१५)
 “ राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसमतः । नयनानन्वजननः शशाक इव तोयधे ॥
 “ यदि न स्यात्प्रपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजा । अकर्णवाराजलघौ विप्रवेतेह नौरिव ॥
 “ धार्मिकं पालनपरं सम्बन्धपुरजयं । राजानमभिसम्बन्ते प्रजावृत्तिमिव प्रजा ॥
 २५ “ न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः । त्रिवर्गोपसृष्टे निहति ध्रुवमन्यथा ॥
 “ धर्माद्धै यवनो राजा विनायः कुमुजे भुवः । अधमश्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातल ॥
 “ तस्मान्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय धार्मिकः । धर्मेण वर्द्धते राष्ट्रं तस्य स्वायुः फलं प्रियः ॥ ”
 राजगुणास्तदुक्तं च नीतिसारे (कार्यवृत्तौ १-१८-२०)
 “ न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥
 ३० “ नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः । विनयो हीन्द्रियजयस्तदुक्तः शास्त्रमूच्छतिः ॥
 तथा (१।२१-२५)
 “ शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दक्षिणं प्रागल्भ्यं धारविष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दारुण्यं आपत्क्लेशसहिष्णुता ॥
 “ प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः सपत्तिहेतवः ।

“ आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽमात्यास्ततो भृत्यान् ततः पुत्रास्ततः प्रजा ॥

“ सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्पः । विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

“ प्रकीर्णविद्यारण्ये धावत विप्रमायिनः । शानाकुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदंतिनः ॥ ”

तथा (१।२७, ३६-३८, ४०)

“ विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रिय । तन्निरुध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥

५

“ एवं करणसामर्थ्यात्सयम्यात्मानमात्मना । नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥

“ एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सञ्चिवर्हणे । महीं सागरपर्यन्तां स कथं ह्यवजेष्यति ॥

“ क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिमिः । गच्छत्याक्षितद्वयः करीव नृपतिर्गृहः ॥

“ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः । एकैकमलमतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ”

पञ्चानां निदर्शनमाह (१।४१-४७)

१०

“ शुचिदर्माकुराहारो विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाद्रीतलोभेन भृगो भृगयते वधम् ॥

“ गिरीन्द्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसमोहादालान् याति वारणः ॥

“ क्षिप्रदीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतन्तमः सहसा पतन् ॥

“ दूरेऽपि हि भवन्दृष्टेरगाधसालिले वसन् । मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥

“ द्विरेकौ गणलोभेन कमले याति वधनः । एकैकशो विनिश्चति विषया विषसाग्निमाः ॥

१५

“ क्षयी तु स कथं नस्याद्युपपत्य च सेवते ॥

“ सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥

“ धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हति तौ हत्वा युवत्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥

“ सक्रामासक्तमनसा कातामुखावलोकने । गलति गलिताश्रूणां शौचनेन सह श्रियः ॥

“ नामापि स्त्रीति सल्लादि विकरोत्येव मानसः । किं पुनर्दर्शनं तस्यां विलासोल्लसितभुवः ॥ २०

“ रहः प्रचारकुशला मृदुगद्गदमाषिणी । कं न नारी रमयति रक्तं रक्तातलोचना ॥ ५१ ॥

“ मुनेरपि मनोऽवश्यं सहागं कुरुतेऽना ॥ ” ५२ ॥ तत्र कानिचिन्निदति (१।५४-५८)

“ मृगयाश्वास्तथा पानं गार्हितानि महीभुजाः । दृष्टास्तेभ्यस्तु विषदः पांडुरनैषधदृग्णिषु ॥

“ कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥

“ दृढवयो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभाद्वैलस्तु राजर्षिर्वातापी मोहतोऽसुरः ॥ २५

“ शूलस्तयो राक्षसो मानान्मदाद्भोद्भयो नृपः । प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥

“ शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः । अवरीषो महामागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

“ वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ सान्द्रावरात् । निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुह्यसेवनम् ॥

“ शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥

“ वृद्धोपसेवी नृपतिः सता भवति समतः ।

३०

१ शस्याकुराहारो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ वरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धलुब्धो मधुकरो दानासषवि-
कस्यया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमी तु स्यात्कथं वा समं पथं सेवते (सु. पाठः) । ५ निकामः (सु. पाठः) ।

६ इर्षतो मु. पा. । ७ वृद्धे-सु-पाठः ।

- “ प्रेथमाणोऽप्यसद्वृत्तेर्नाकार्येषु प्रवर्तते । आददानः प्रतिदिनं केशः सम्यक् महीपतिः ।
 “ जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः । भवंत्युज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयन् नमस्पृश ॥ ” तथा
 “ इयं हि लोके व्यतिरेकवार्तिनी स्वभावतः पार्थिवता समुद्भूता ॥
 “ बलात्तवेन विनये नियोजयेन्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरस्सरः ॥ ६४ ॥
 ५ “ गुरुस्तु विद्याविगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मना ॥
 “ श्रुतानि पुण्यानि मृतानि वेषसामसंशय साधु भवंति भूतये ” ॥ ६६ ॥
 वेषसा पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपण नीतिसारे (२।२-७)
 “ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दृढनीतिश्च शास्वती । विद्याध्वतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शन ॥
 “ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञान धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायो दृढनीतौ नयानयो ॥ ”
 १० आन्वीक्षिक्या तर्कशास्त्रवदांतायतर्भावः । त्रय्या मीमांसास्मृत्यादे । तथा (२।१०-१६)
 “ वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वास्तु प्रतिष्ठिता । ईक्षणाद्रक्षणात्तासा तद्धर्मस्याशभाक् नृपः ॥
 “ आन्वीक्षिन्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तथा तत्त्व हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥
 “ ऋग्यजुःसामनामानख्यो वेदास्त्रयी मता । उभौ लोकमवाप्नोति त्रय्या तिष्ठन् यथाविधि ॥
 “ अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्र पुराण च त्रयीद सर्वमुच्यते ॥
 १५ “ पाशुपाल्यं कुर्विः पथ्य वार्ता वार्त्तानुजीव्यपि । संपन्नो वार्त्तया साधुर्न वृत्तेर्मयमृच्छति ॥
 “ द्रुमो दृढ इति ख्यातस्तस्माद्दृढेन्महीपतिः । तस्य नीतिर्दृढनीतिर्नयनाम्नीतिरुच्यते ॥ ॥
 “ तथात्मान च शेषाश्च विद्या पाथान्महीपतिः । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ ३२ ॥
 “ अहिंसा सूनृता वाणी सत्य शौच दया क्षमा । वर्णिना लिङ्गिना चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥
 “ स्वर्गानत्याय धर्मोऽय सर्वेषां सर्वलिङ्गिना ॥ ” तथा (२।३४-३५)
 २० “ सर्वस्यास्य यथान्याय भूयति सप्रवर्त्तकः । तस्याभावे धर्मनाशस्तदभावे जगच्च्युतिः ॥
 “ वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् । पाता वर्णाश्रमाणा च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ ”
 तथा (३।६-९)
 “ आनृशस्य परो धर्मः सर्वप्राणभृता यतः । तस्माद्राजाऽनृशस्येन पालयेत्कृपण जनम् ॥
 “ न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपण नृपः । कृपण पीडयमानो हि मन्युना हति पार्थिवम् ॥
 २५ “ को हि नाम कुले जातः सुखलेशोपैवबुद्धितः । अल्पसाराणि मृतानि पीडयेदविचारयन् ॥
 “ अधिव्याधिपरीताप अथ श्वो वा विनाशने । को हि नाम शरीराय धर्मापेतः समाचरेत् ॥ ”
 तथा (३।१३-१६)
 “ स्वजनैः सर्जनं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनैर्महानति विराजते ॥
 “ हिमाशुमाली न तथा न चोत्फुल्लोत्पलं सरः । आनदयति चेतांसि यथा सज्जनवेहितः ॥
 ३० “ ग्रीष्मसूर्याशुसततमुद्रेजनमनाश्रयः । मरुस्थलमिवोदग्र त्वज्जेहुर्जनसंघातः ॥

१ यजनकअवट-काला । २ समुपता मु पाठ । ३ श्रुतानुबन्धीनि-मु-पाठ । ४ योगक्षेमात्
 वेदिका-मु-पाठ, लोकमस्तितादेतव इत्यपि पाठान्तरं, ५ विद्या स्वाप्त इति ह्यादिपाठ । ६ वर्णिर्लिङ्गिना इति
 मु पाठ । ७ सुखलेशेन लोमित मु पाठ । ८ सकृत् इति मुपाठ ।

- “ निश्वासोर्द्धीर्णहृतभुक् घूमधूमीकृताननैः । वरमाशीविषैः सम कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥
 “ क्रियतेऽवर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलि । तत साधु नर कार्योद्वर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
 “ नित्य मनोपहारिण्या वाचा प्रल्हादयेज्यगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रूरवाक् धनकोऽपि सन् ॥ (२२)
 “ तद्दि विद्ध इवात्यर्थं यथा सतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न ता वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
 “ प्रियमेवामिधातव्य नित्य सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केका मधुरा वाच ब्रूते जनप्रियः ॥ (२६) ५
 “ मदरक्तस्य हसस्य कोकिलस्य शिखरिणि । हरति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥ (२८)
 “ ये प्रियाणि प्रभाषते प्रियमिच्छति तत्कृत । श्रीमतो वयचरिता देवास्ते नरविग्रहा ॥ ” (३०)

सथा (३।३१-३२)

- “ शुचिरास्तिवयपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा । देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुतृज्जनम् ॥
 “ प्रणिपातेन हि गुरुन् सतोनुचानचेष्टितैः । कुर्वीतामिर्मतान् भूयै देवान् मुकृतकर्मणा ॥ ” १०
 अनूचान श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि सत् क्रिया इत्यर्थः ॥
 “ सद्भावेन हरेत् मित्र सद्भावेन च बाधवान् । स्त्रीभृत्यान् प्रेममर्मान्भ्या दक्षिण्येनेतर जनम् ॥ (३३)
 “ प्राणैरप्युपकारित्व मित्रायाध्यभिचारिणे । गृहायते परिष्वगः शक्त्या दान सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 “ स्वसमृद्धिध्वनुत्सेकः परमद्वेषमत्सरः ॥
 “ ववभिर्बधुसयोगः स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्त महात्मना ॥ ३६ ॥ १५
 “ अनन गच्छन्नियत महात्मनामिमं च लोकं च परं च विदतीति ” ॥ ३७ ॥

अन्यानपि गुणानाह याज्ञवल्क्यः (आ. ३०९-११)

- “ महोत्साहः स्थूललक्षः कुतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्वसपन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
 “ अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अक्षुद्रोऽपरुषस्तथा । धार्मिकोऽव्यसन्नश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
 “ स्वरधमोऽन्वीक्षिक्या दृढनीत्या तथैव च । विनीतस्त्वर्थवार्तायाः त्रया चैव नराधिपः ॥ ” २०
 स्थूललक्षः स्थूल महत् लक्षमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीनः कन्यादानग्रहणयोः सत्कुलसंबन्धेन कुलमर्यादा-
 रक्षणपरः । अदीर्घसूत्रः कार्येषु त्वरावान् । स्मृतिमान् विस्मरणशीलः । अक्षुद्रोऽदोषदोषी ।
 अपरुषः परदोषाकीर्तनः । अव्यसन्नः व्यसन्नहीनः व्यसनानि चाष्टादशाह मनुः (१अ ७।४७-४८)
 “ मृगयाक्षा दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
 “ पैशुन्यं साहसं द्रोहः ईर्ष्यासूयाऽर्थदूषणः । वाग्दडजः च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ” २५
 तत्र सप्त कष्टतमान्याह मनुः (७।५०-५२)
 “ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमः । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
 “ दहस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥
 “ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः । पूर्वपूर्वं गुरुतरं विद्याव्यसनमात्मनः ॥ ”
 परिवादः परिनिंदा । वृथाट्या वृथाटनं । पैशुन्यमज्ञातपरदोषज्ञापनः । साहसं साधोर्विधनादिनिग्रहः । ३०

१ माने पद्धारिणा मु पाठः । २ केकामधुरः प्रियवाक् इत्यत्र न द्विव इति मु पाठः । ३ प्रयच्छति च सत्कृतिं श्रीमन्नोऽनिश्चयिता इति मु पठः । ४ मुलान् इति मु पाठः । ५ स्वभावेन ह. पाठः । ६ दावान्यै मु. पाठः । ७ रषईष्ट इव घनञ्—दोषाङ्गी न, क्षः—अपरदोषाङ्गीतनः ।

द्रोहच्छब्दवध । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविक्रमसूया । अर्थदूषणमर्थापहारे
देयानामदानं च । वाक्पाठ्यं आक्रोशादि । मध्ये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिरः

“ पत्नीयत्यपि मातर मदवशात्पत्नीं च मात्रीयति । श्वघ्नीयत्यपि मदिहं दृढशिल्पं कूपं च गेहीयति ॥

“ स्वल्पं वार्युदधीयतीश्वरमया मोहात्पत्नीयत्यपि । मित्रीयत्यपि विद्विष किमपरं कुर्यान्न यन्मयः ॥”

१ नीतिसारे (१४/५९)

“ वर्मन निर्गुणत्वं च सज्ञानाशो विवस्त्रता । असंबद्धप्रलापित्वमकस्माद्व्यसनं मुहुः ॥

“ सैद्धिर्वियोगोऽसद्धिश्च सयोगोऽनर्थसंगमः । स्वल्पं वेपथुस्तद्रा चिन्तातल्लीनिषेवण ॥

सकल्पेनैव स्त्रीसंग इत्यादि पानव्यसनमत्यंत सद्धिमर्हित । तथा

“ श्रुतशीलबलापेता पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जग्मुर्धकवृष्णयः ॥ ६२ ॥”

१० एव पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां

“ अभ्यासनोत्सवमिषम्वचनोपदेशैः कामं पिवेदमतिलोपकृदप्रकाशः ।”

तदेकनाश्यरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थः । यूते दोषानाह कामं इति (अ १४/४४-५०)

“ लोभो धर्माक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनं । सत्समागमविच्छित्तिरसद्धिः सह वर्तनं ॥

“ स्वल्पेऽप्यर्थे निराश्रित्वमसत्यपि च साक्षेता ॥

१५ “ प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ विषादश्च प्रतिक्षणः । प्रतिक्षेपं च सश्लेषः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणः ॥

“ अन्यावाचोगदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणः । गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ॥

“ इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा यूते दोषान् प्रचक्षते ॥

“ पाटवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः । यूतेन विषता विद्वान्कलत्राण्यपहारितः ॥

“ नलश्च राजा यूतेन हते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्मकरोत्प्रभुः ॥

२० “ यूतादनर्थसंभो यूतात्स्रोहक्षयो महान् । पक्षाणां संहतानां च यूतास्त्रेदं प्रवर्तत ॥ ५३ ॥ इति ॥

मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ. १४/१८/२०)

“ यानक्षोभो यानर्पातो यानाभिहरणं तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥

“ अभियानस्य सपत्या यानव्यसनजं महत् । पुंस्वप्रतप्तसिकताकुशकटकभूमयः ॥

“ ऋक्षाजगरमातंगसिंहव्याघ्रभयानि च । इत्यादिपृथिवीद्राणां मृगयाव्यसनमहदिति ॥” (२३-२४)

२५ अन्येष्वपि व्यसनेषु लोकतो यथायथं दोषा उक्ता । विस्तरमयात् न ते सर्वे प्रपञ्चिताः ॥

गुणेषु केषांचिद्व्यवस्थामाह मनु (अ. ७/३२)

“ स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तं स्याद्भृशं चडश्च शत्रुषु । सुहृत्स्वजिह्वः श्लिषेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥

याज्ञवल्क्यः (आचारे ३३४) “ स्याद्राजा भृत्यवर्गो च प्रजासु च यथा पिता ॥”

अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्रायां

३० “ मेधावी मतिमान्मनीषवचनोदक्षः क्षमावानृजुर्वर्मात्माऽप्यनसूयको लघुकरः पाहुण्यविच्छक्तिमान् ।

“ उत्साही परधैवित् कृतघृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतवृद्धोपसेवी च यः ॥”

* १ गमनं विहृत्यच इति सु पाठः । (गमनं यथा तथा सवरणं । विहृत्य अनागतं शरीरं । इति टीकायां) । २ अ १४/६० । ३ अ १४/६१ । ४ सत्यप्यर्थे इति सु-पाठः । ५ रागिता इति सु पाठः ।

६ अभ्यासमोऽगदौर्बल्यं-यानवतो इति सु पाठः । ७ कथनं-यं अपि इति सु पाठः । ८ क्ष-ता

९ ईरअनदवयव-य

तथा

“ परीक्षकारी न विकल्पनश्च दृढप्रतिज्ञोऽतिदृढमहारी ।

“ जितेन्द्रिय स्याज्जितकोपलोभनिद्रालस स्थानपरिमहश्च ॥

“ त्यागी विनीतः प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोहः प्रतिपत्तियुक्तः ।

“ देशस्य कालस्य च भागवेत्ता स्वयं च यः स्यान्नवहारदर्शी ॥

५

“ शब्दार्थविज्ञानपटुः प्रगल्भः सग्रामविद्याकुशलोऽभिजातः ।

“ मिताभिभाषी मितसत्यवक्ता दैवान्वितो यश्च स घाम लक्ष्म्या ॥ ”

त्यागोत्थुक्तः । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुरनिष्टमुक्त मिहिरण

“ गुणैः समस्तैरपि सप्रयुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।

“ करोत्यकीर्तिं सुखविनहानि शास्त्रेतरज्ञानजडाय दातु ॥ ”

१०

अपात्रेऽपि कचिदानमुक्त भारते

“ यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दग्धि दीनमातुरः सपुत्रभूयवृद्धिं च श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥

“ ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छयात्मनः शुभः । विगुणाश्चापि सरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

“ क्रिपुनर्मुगवन्तस्ते तत्प्रसादाभिकाक्षिणः । ज्ञातिमिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनेति ॥ ”

तस्य कृत्यमुक्त मिहिरेण “ विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने दिवस्सुदृढमडलसञ्चितानि ।

१५

“ बलार्थदेशेषु नियोजिताना समाश्रिताना च कृताकृतानि ॥ ”

तथा “ सवेणुवीणापटहस्वनेन गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।

“ शय्या त्यजेत्तुष्यैरवावसाने शूण्वन् गिरो भगवत्पाठकाना ॥ ” तदुत्तरमाचारमयूखात्तत्प्रकारेण

शौचव्रतधावने कुर्यात् । तत्र दत्तधावनत्यागे परीक्षोक्ता योग्यावाया

“ अभिमुखपतितः प्रज्ञातदिकूट्य शुभमतिशोभनमूर्ध्वस्थितः च ।

२०

“ अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टः स्थितपतितः च करोति मिष्टमन्न ॥ ”

इमंश्रुकर्माणि विशेष

“ राज्ञः कार्यं पत्रमे पचमेऽग्निं क्षौरक्षं वा इमंश्रु तस्योदये वा ॥

“ त्यक्त्वा तारा सप्त पचत्रिपूर्वा यात्राकाले नैव कार्यं न युद्धे ॥ ”

ततश्च पचाणादिश्रवणमुक्तम् । “ श्रुत्वातिथिं भग्नहस्ताश्च च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यं ।

२५

“ आरोग्यमायुर्विजयं शुभं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ ”

आयुर्जनकं विजयार्थं दुःस्वप्ननाशकं च कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

दुःस्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ताः । तच्छातयः शातिमयूखे वक्ष्यतः । ततः कुर्यात्

“ प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च पूर्वं दत्त्वा च गा वत्सयुता द्विजाय ।

“ दृष्ट्वा मुखं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ ”

३०

ततश्च पर्वादौ मूदानं निवधाविदानं च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३१८)

“ दत्त्वा भूमिं निवधं वा कुत्वा लेख्यं च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ”

निवधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिकः । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

“ षटे वा तावपदे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितं । अभिलेख्यात्मनो वश्यान् आत्मान च महीपति ॥

“ प्रतिग्रहपरीमाण दानछेदोपवर्णन । स्वहस्तकालसप्त शासन कारयेत्तिथरम् ॥ ”

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूनिवधादि । तस्य परिमाण । दान दीयमानक्षेत्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च शकवर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्स-

५ विविग्रहादिकारिणा

“ सधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखक । स्वयराज्ञा समादिष्ट स विवेद्राजशासनमिति ” स्मरण तु ।
तथा

“ प्रेषयेच्च तथा चारान्वेष्यन्त्येषु च सादर । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनदितः ॥

“ दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैशान दद्याद्वा काचन महीं । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणा गृहाणि च ॥ ”

१० नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च समा प्रविशेदित्युक्त मिहिरेण

“ स्मितप्रसन्नप्रथमाभिभाषिते प्रसाददृष्ट्या करसग्रहश्च ।

“ यथानुकूल इदयान्यापे दिवा प्रसादयन् वर्षसभा समाश्रयेत् ॥

समाप्रवेशनानन्तरमाह मनु (अ ७.१४७)

“ तत्र स्थितः प्रजा सर्वा प्रतिनय विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजा सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ”

१५ तत्र च दृष्ट्यान् दृढयेदित्याह वराहमिहिर

“ क्षमान्वितोऽस्मीति विचिंत्य चैव दृढ्येषु दृढक्षमण न ऽर्मे ।

“ दृढप्रभावो हि स दुर्जनस्य हस्तेन यो जीवति जीववर्ग ॥

“ सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचाना क्षमयान्विते नृपे च ।

“ अत उग्रतरेण ते निवर्त्या येनान्येऽपि ग्वत्तस्तथा न भूय ॥

२० “ यस्मिन् गृहीते सदृशापराधो महाजनस्त्रासमुपैति तस्मिन् ।

“ दृढो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालातरेन्यद्व्यपदिश्य कार्य ॥ ” दृढाकरणे चानिर्णय । यथोक्त

“ द्विरद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो भुजगो ध्यासिश्च काश ।

“ परिभवमुपयानि नापराधे यदि मनुजाधिपति करोति दृढ ॥ ”

दृढश्च योग्य एव कार्य इत्युक्त योग्यात्राया

२५ “ एकस्य तुल्योदरपाणिवाददृढाय भीता प्रणमति मर्त्या ।

“ अत्युग्रदृढादपि चोद्भिजते दृढोपराधप्रतिमः शिवाय ॥ ”

केवाचिच्च पचयज्ञवदावश्यकत्वमुक्त मिहिरेण

“ दुष्टस्य दृढः सुजनस्य पूजा न्वायेन कोशस्य च सम्पूर्णा ।

“ अपक्षपातोऽर्थेषु राष्ट्ररक्षा पचैव यज्ञा कथिता नृपाणाः ” मनु (अ ७.१५२-१५५)

३० “ कन्याना सप्रदान च कुमाराणा च रक्षण । दूतसंप्रेषण चैव कार्यशेष तथैव च ॥

“ अतःपुरप्रचारं च प्रणिधीना च चेष्टित । कुत्सं चाष्टविधं कर्म पचवर्गं च तत्त्वतः ॥

“ अनुरागापरागौ च प्रचार महत्तस्य च ॥ ” अष्टविधं कर्म प्रच्यता आह

“ जादाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः । पचमे चानुवचने व्यग्रहारस्य चेश्वरे ॥

“ दृढशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाहगतिको नृपः ” ॥ शुद्धिं प्रायश्चित्त । पचवर्ग

“ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकार सिद्धि पचागमिष्यते ॥ ”

“ मनु (७।२१९)

“ उपेतारमुपाय च सर्वोपायाश्च कृत्वा श । एतन्नयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ॥ ”

ततश्च भोजनमुक्त योगयात्रायां

“ श्रातश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् सधामदिषादिविभक्तकालः ।

“ सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृह भोक्तुमथो विदोत्स ” । मनुरपि (अ ७।२२०।२२)

“ एव सर्वमिदं राजा सह समन्वय मंत्रिभि । व्यासेज्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमत पुर वजेत् ॥

“ विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ ”

भोजनमाह स एव (७।२२१)

“ तत्रात्मभूतैः कालज्ञै रक्षार्थं परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्त्राद्य अयान्मन्त्रैर्विषापहै ॥ ”

कामदकोऽपि (७।९-१०)

“ याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाप्रमत्त स्याद्बुद्धयेत विषदूषितं ।

“ विषघ्नैरुदकैः स्नातो विषघ्नमाणैर्दूषितः । परीक्षित समश्रीयाज्जागर्लीविद्वभिषग्वृत ॥ ”

जागर्ली आरण्यवृश्चिकादि । विष । तद्वित् तत्परिहारविदित्यर्थः । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्न- १५

परीक्षार्थं पक्षिण स्थाप्याः । तेषां च चेष्टया विषज्ञेयः । यथोक्त नीतिसारे (७।११-१३)

“ भृगराज शुकश्चैव सारिका चेति पक्षिण । क्रोशति भृशमुद्विग्ना विषपक्ष्मदर्शनात् ॥

“ चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । ” विरज्येते निर्मीलिते भवतः ।

“ व्वैक्त च मायति कौंचो म्रियते मर्त्तकोकिलः । जीव जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् । ”

ग्लानी रोगावृत्ता ।

“ एषामन्यतमेनापि समश्रीयात्परीक्षितः ” । परीक्षामाह कामदक (७।१५-१६)

“ भोज्यमन्न परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्रये । वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिगानि लक्षयेत् ॥ ”

अग्रिमध्ये क्षिपेदित्यर्थः ।

“ धूमार्चिर्नीलता वन्हे शब्दस्फोटश्च जायत । अन्नेन विषदग्धेन वयसा मरण भवेत् ” ॥

द्रव्यविशेषेण परीक्षामाह स एव (७।२०)

“ रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मयस्य तोयस्य च कोकिलाम् ।

“ इयामा च दैत्रो विषदूषितस्य वन्हौ भवत्पूर्वगता च लेखा ॥ ”

विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोक्ता नीतिसारे (७।२३)

“ प्रावारभरणानां च इयाममलकर्णिता । तर्जुनीपद्मणा लोम्ना स्याद्भृशश्च विषाश्रयात् ॥ ”

ऊर्णावस्त्राणां लोम्ना भृशः स्यादित्यर्थः । विषदायिना च पुरुषाणां लक्षणमुक्तं नारदेन ३०

“ मुखस्य इयामवर्णत्वं त्वग्भेदो जूषणं मुहुः । स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेशो दिग्विलोकनम् ॥

१ व्यायम्येति मुद्रित मनु पाठ । २ अंगुलावीद् मुद्रित सु पाठ । ३ द्रव्यम्—सु पाठ । ४ कोकिल-
किल सु पाठ । ५ नित्यं सु पाठ । ६ सरन्ना सु पाठ । ७ तन्तूनां इति पाठ ।

- “ स्वकर्माणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च । लिंगान्येतानि निपुण लक्षणेद्वेषदायिनामिति ” ॥
 गृहे सर्पाद्युपद्रवनिरासार्थमुपायमाह कामवक् (७।१४)
 “ मयूरपुषतोत्समे न भवति भुजगमा । तस्मान्मयूरपुषतान् भवने नित्यमुत्सृजेत् ।
 “ शयनस्य गृहे तद्वन्नकुलं स्थापयेन्नृप ” इति ॥ इति विषपरीक्षा ।
- ५ पूर्व परीक्षितपन्नमनेकविध भक्ष्यभोज्यादिकमाचारमयूखोक्तरीत्या भुजीत
 तत्र च मक्षिकानिवारणार्थं व्यजनार्थं च स्त्रीभिः स्पर्शमनुजानाति मनु (अ ७।२२३-२४)
 “ परीक्षिताः स्त्रियश्चैव व्यजनोदकधूर्पणैः । वेषामरणसयुक्ताः सस्पृशेयु समाहिताः ॥
 “ एवं प्रयत्नं कुर्वीत पानशय्यासनाशने । स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालकारकेषु च ॥ ”
 इति भोजनम् । मनु (अ. ७।२२५-२२६)
- १० “ भुक्तवान्विश्रेष्ठैव स्त्रीभिरत पुरे सह । विदित्य च यथाकाम पुन कार्याणि चितयेत् ॥
 “ अलकृतश्च सपश्येदार्यधीय पृथग्नन । वाहनानि च सर्वाणि दस्त्राण्याभरणानि च ॥ ”
 ततः पुनः प्रसाधनादि कार्यं (क मन्दकीये ७।२८-२९)
 “ प्रसाधनादि यत्किञ्चित्तत्सर्वं परिचारका । उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रित ॥
 “ परस्मादागतं तच्च तच्च सर्वं परीक्षयेत् । सदा स्वैभ्यः परेभ्यश्च रक्षेद्राजा सुरक्षित ” ॥
- १५ अनतरं च मृगयावर्धं यात्रायारोहेदिति कामवक्. (७।३०)
 “ यात्रा वाहनमारोहेत् ज्ञात यात्रोपपादित । अविज्ञातेन न तथा सकटेन न सव्रजेत् ॥ ”
 ज्ञातमन्यैः परीक्षित । यात्रोपपादित तत्तथात्राया योग्य । यथा व्याघ्रादिमृगयाया हस्त्यादि ।
 तदा च खड्गाद्यपि विभूयात् । तत्र खड्गलक्षण योगयात्राया
 “ अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊन स्यात्पचत्रिंशति खड्गः ।
 २० “ अंगुलमानात् ज्ञेय समंगुलस्थो व्रण शुभक् ” । केचनव्रणा शुभदा इत्युक्तं
 “ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रक्षिपल्लिङ्गकुडलाब्जानां । एते व्रणा प्रशस्ताऽध्वायुधस्त्वस्तिकाना च ” ॥
 व्रणानामशुभत्वं तत्रैव
 “ कुडलासकाककककज्यादकवधवृश्चिकाकुतय । खड्गे व्रणा न शुभदा वशानुगता प्रभुनाश्चेति ” ॥
 तदाकारस्तत्रैव
- २५ “ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशसदृशश्च । कर्षीरपत्रसदृशश्चङ्करो मढलाप्र प्रशस्तश्च ॥ ”
 मढलाप्रः खड्गः । तथा
 “ नाकारण न विवृणुयात् न विवद्वयेच्च । पश्येन्न तत्र वदन न वदेच्च मूल्यम् ॥
 “ देश न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च । नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोसि यद्वि ॥ ”
 प्रतिमानयेत्पूजयेत् । अप्रयतो शुचि । खड्गादिसंस्कारमाह वराहमिहिर
- ३० “ अर्कं पयोहुढविषाणमर्षीसमेत पारावतासुगङ्गता च युतमलेष ।
 “ शङ्खस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पान पश्चात्स्थितस्य न झिलासु भवेद्विघात ॥
 “ क्षारे कदल्यामथितेन युक्ते विनोषिते पायितमायुध यत् ।

“सम्यक् स्थित चाश्मनि नैति भग्नं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौट्य ॥”

इति सङ्गलक्षण । अश्वदिलक्षणानि बलनिरूपणे वक्ष्यामः ।

अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलातरिक्षभेदात् । सा च यद्यपि पूर्वव्यसनमध्ये परिगणिता तथापि

“अन्यकार्यविरोधेन कुर्यादासेटकं नृप ” इत्यादिवचनादत्यनासक्तेन कार्यम् ।

अस्यां च गुणोऽप्युक्तः कालिदासेन (शाकुन्तले २।५)

५

“मेदच्छेदकुशोदरं लघुं भवत्युत्थानयोग्यं वपुः । सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमञ्जितं भयशोधयो ॥

“उत्कर्षं स च बन्विता यदिषवः सिद्ध्यन्ति लक्ष्येऽर्चले । मिथैव व्यसनं वदति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥”

कामन्दकीऽपि

“आमादयो हि जीर्यन्ते सा योग्यैव विवानिर्णः । चरेषु यत्र लक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायते” इति ॥

तत्र जलमृगयामाह कामन्दकः (७।३४)

१०

“परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाससैन्यचक्रम् ।

“सुविशोषितनक्तमीनजालं व्यवगाहेत् जले सुहृत्समेतः ॥” तथा (७।३२)

“अधर्मिकाश्च कुराश्च दृष्टदोषास्त्रिराकृतान्नापरेभ्योऽभ्यागताश्चैव दूरेणैव समाचरेत् ॥” तथा (७।३३)

“महावातसमुद्धूतामपरीक्षितनाविकाः । अन्यनौप्रतिवद्धा वा लोपयेन्नावमातुराः ॥”

लोपयेन्नागीकुर्यात् इत्यर्थः । तत्र च

१५

“जालैश्च बद्धिश्चैव अक्तिमि कटकैस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसम्भ्रमः ॥”

इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्यः

“सुपरिक्षितरक्षितानां तु सीम्नो लघुयानस्तु मृगाटवीमुपेयादिति ” । कामन्दकापि (१४।२८)

“अथ चेन्मृगयाक्रीडा वाञ्छेत्तन्नगरातिके । कारयेन्मृगयारण्यं कीडाहेतोर्मनोरमम् ॥

“अंकटकलतागुल्मं विषपादपवर्जितम् । शोषितमाहसलिलं सुगर्भैरजलाशयम् ॥

२०

“नानापुष्पसमाकीर्णं हस्तिनीकलभान्वितम् । अगम्य रिपुसन्धाना मनः प्रीतिविवर्द्धनम् ॥

“तद्वनेचराचित्तज्ञो क्लेशायाससहैर्दृढः । मृगयारक्षिभिः स्वाप्तैः प्रकीर्णैर्दीरमानसः ॥”

वनेचरा मृगादयस्तेषां क्रोधमयाविष्टचित्तजानन्ति तैः ।

“तत्कर्मा तु नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः । क्रीडनायास्यं विविधा मृगजाती प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥

“यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्धयत्नतस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरतगोचरम् ॥ ४० ॥ २५

“विधिरेव समादिष्टो मृगयाक्रीडने वरः । न गच्छेदन्यथा राजा मृगयां मृगयुर्वथा ॥ ४२ ॥

लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थः । एवमनासक्तः ह्येनादिकुरपक्षिभिरतरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।

इति मृगयानिरूपणम् ।

ततो गृहमागत्य सायकृत्य कार्यमित्याह मनुः (अ ७।२५-२२९)

“सन्ध्या चोपास्य मृगयादत्तर्वैश्मनि अस्मभृत् । रहस्याख्यायिना चैव शणिर्धाना च चेष्टितम् ॥ ३०

“गत्वा कक्ष्यातरं सम्यक् समनुज्ञाय तं जनः । प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीभिरतः पुरं पुनः ॥

१ अमल्यवकचर्चरव—बले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्भुतजलदाशय इति मुद्रितपाठ १४।३३ ।

४ नानाविहगसकुल इति मुद्रितपाठ (३३) । ५ तत्कर्मासी मु पा ६ व ।

“ तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्ववोषैः प्रहर्षितः । संविशेच्च यथाकालं मेति ॥ ”

विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनु (अ ७।५८, ६०-६२)

“ सर्वेषां तु विशिष्टेन बाह्यणेन विपश्चिता । मन्त्रयति परं मन्त्रं राजा बाहुण्यसंयुतम् ॥

“ अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् । सम्यगर्थसमाहर्तृन् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥

५ “ निवर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृमि । तावतोऽतद्वितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

“ तेषां मध्ये नियुजीत शूरान् दक्षान् कुलोद्भूतान् । शुचीनाकरकर्माते भोरुनतर्निवेशन ॥

आकराः सुवर्णयुत्पात्तिस्थानानि । कर्माते धान्यादिसमृद्धस्थाने । अन्तर्निवेशने शयनादिगृहे भोरुन् । शूरा हि तत्रैकाते कदाचित् राजानं निहन्युः ।

“ अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चित् । (७।८१) ” तत्र तत्र हस्त्यश्वादी ।

१० “ दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं । इमिताकारचेष्टां शुचिं दक्षं कुलोद्भूतम् ॥

“ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुर्मान् वीतमीर्वाग्मी वृत्तो राज्ञः प्रशस्यते ” (७।६३-६४)

पूर्वश्लोकोक्तयोः शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्ते प्रशंसार्थाः ।

तत्रैव विविक्ते शस्त्रधरध्वारादीनामशस्त्रधराणां वाक्यानि शृणुयात् । तदुक्तम्

“ तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां भेदशक्येति ” ।

१५ तत्र सर्वदा । राजसमीपवर्तिना सर्वकानां लक्षणमाह कामदकः (५।२१-३०)

“ मर्तुरर्द्धासने दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् ।

“ कोऽनेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यग्भाज्ञापयेति च । आज्ञां चावितर्थां कुर्याद्यथाशक्त्याविलम्बितम् ॥

“ उच्चैः प्रहसनं कासं घ्रीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभगं च पत्रास्फाटं च वजयेत् ॥

“ प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य च समतः । समर्थयश्च सत्यश्च साऽऽभाषेत भाषितम् ॥

२० “ तन्नियोगेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितम् । सुखप्रवचनगोष्ठीषु विवादे वादेनामतम् ॥

“ विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुं क्षिप्तोत्तरं वचः । प्रवीणोऽपि च मेधावी वर्जयेद्भिमानीनाम् ॥

“ यदप्युच्चैर्विजानीयाज्ञीचैस्तदपि कीर्त्तयेत् । कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितम् ॥

“ आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणमावितम् ॥

“ प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । परार्थं देशकालज्ञो देशकालं च साधयेत् ” ॥

२५ सतोवाचवसरे परोषकारमपि कुर्यादित्यर्थः । तथा (१।५।३)

“ अपि स्थाणुर्वदासीन् शुण्यं परिगतं क्षुधा । न त्वेवानर्थसंपन्नो हृत्तिमीहेत पठितः ” ॥

तथा

“ गुह्यं कर्म च मन्त्रं च न भर्तुं सप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

“ स्त्रीभिस्तद्दर्शने पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्यां साहित्यं ससर्पं च विवर्जयेत् ॥

३० “ वैषम्यभाषानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपते । मपन्नोऽपि च मेधावी स्पृष्टेन न च तद्गुणैः ॥

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा । २ यच्च अनट—दत्तान् । ३ तथामर्थे इति मानवीयपाठः । ४ रश्मिकय-
अचमनद्वय—वसुमान् । ५ अनटयवर्ध—नान्यस्यविक्षिपेत्, भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिन्नान्यत्र विक्षिपेदिति
सु पाठः, क्ष—मुहूर्तान्यत्र । ६ थी सु पाठः । ७ प्रवृद्ध सु पाठः । ८ स्थाणुरिवासान् । ९ विद्विष्टिं अ ५।३१ ।
१० दूतैः । ११ वेशभाषानुकरणम् ।

“रागापरागौ जानीयाद्भर्तु कुशलकर्मवित् । शगिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायावित्तिषा ॥

“तदर्थं तत्कृता वोच्चीराकर्णयाति तत्कथा । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमान च नदति ” ॥

राजा कस्यचित्सुतौ कियमाणाया शयमभ्यभिनन्दन कार्यमित्यर्थः ।

“कथार्तराणि स्मरति प्रकुष्ठान् कीर्त्तयेद्वृणान् । निर्गुणं ह्यपि भर्त्तार आपत्सु न परित्यजेत् ” ॥ ४७ ॥

भारते

“अग्निं दीप्तमिवामीदेत् राजानमुपशिक्षितं । आशीर्षिविव कुब्जं प्रभु प्राणधनेश्वरम् ॥

“यत्नेनोपचरोन्नित्य नाहमस्मीति चिन्तयेदिति ” ॥

राजा क्षिप्यतीति मत्वा नावगणनीय । कितु यथा सर्वे सावधानता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थः ।

“तत परतगे नास्ति य आपत्सुपतिष्ठते । स्वस्थवृत्तेषु सत्वाद्या नैवमात्यभिलक्ष्यते ॥

“विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषा नामातिरिच्यते । श्लाघ्यायानदनी चैव महतामुपकारिता ॥

“काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदधे । जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥

“रक्षास्यपि हि गृह्यते नित्यं छदानुवृत्तिभिः । धीसत्वोद्योगयुक्तानां किं दुराप महात्मन ॥

“छदानुवर्तिना लोके क परः प्रियवादिना ॥

“अलसस्याल्पदोषस्य निर्विरस्याकुतात्मन । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥

“ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः । तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसपदः ॥

“आजीव्य सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्य त्यजत्येन शुष्कं वृथामिवाडजा ॥ ”

चाणक्योऽपि

“सुवर्णपुष्पिता पृथ्वी विचिन्वति त्रयो जनाः । शूरश्च कुनविग्रश्च यश्च जानाति सेवितुम् ” तथा

“कुलं वृत्तं तथा शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते । कुर्वन्तेऽथकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥

इत्यादिसेवकलक्षणम् ।

अथ स्वामिकृत्य नीतिसारं (५।६४-६६)

“अपेक्ष्यं हि नृप कालं भूत्यानामनुजीविना । कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकरयेत् ॥

“स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गृहीतः ॥

“अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्स विगृहीतः । अपात्रवर्षणादन्यात्किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥

“कुलं विद्या श्रुतं शौर्यं सौशील्यं सूतपूर्वता । वयोवस्था च संप्रेक्ष्य आद्रियेन महात्मन ॥

“कुलीनान्नावमन्येत सभ्यवृत्ताभ्यनस्विनः । त्यजत्येते च भर्त्तारं घृतिं वा मानहेतुना ॥

“निरालोके हि लोकऽस्मिन् नासते तत्र पठिता । जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समतामता ॥ ७१ ॥

“कुशोऽपि हि विवेकज्ञा याति सश्रयणीयता ॥ ७० ॥ यथा

“सर्वेर्गुणोर्विहीनाऽपि स राजा यः प्रतापवान् । प्रतापयुक्तात्रस्यते परे सिंहान्मृगा इवेति ॥”

विरक्तस्वामिलक्षणमुक्तं कामदकेन (५।४२-४६)

“अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निःफलः । वदत्यकस्मादुष्टेति रूक्षं च मुहुरिक्षते ॥

- “ विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहस्रोत्थाय गच्छति । समावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
 “ साधूक्तमपि तदाकथं समर्थयति चान्यथा । आचक्षोणकथामर्गं करोति विरसीभवत् ॥
 “ उपास्यमानं शयने सुप्तवत्तत्र तिष्ठति । यत्नेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्चं विचेष्टते ॥
 “ इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणम् । रक्तावृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेदिति ॥ ”
- ५ अत्र षाड्गुण्यसयुतामिति मन्त्रविशेषणमुक्तम् । तानाह मनुः (७।१६१)
 “ सधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावः सश्रयश्च षाड्गुण्यं चिंतयेत्सदा ॥ ”
 तत्र कामदकः सधिं निरूपयति (९।१)
 “ बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः । आपन्नं सधिमन्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनामिति ॥”
 तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसधिमैत्रीसमयोरेव प्राधान्यमुक्तम् (९।२१-२२)
- १० “ एक एवोपहारस्तु संधिरेव मतो हि न । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिता ॥
 “ अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्धो न निवर्तते । उपहारादृते यस्मात्सधिग्न्या न विद्यते ॥ ”
 मन्त्रीसधिस्तु समयोरेव । क्वचिदन्यजयार्थं विषमयोरेपि भवति ।
 “ कन्यादानाद्युपकारसधयस्तु अनारेयोवातर्भवति । अतो न ते पृथक् निरूपिताः ।
 अत्रासधेयानाह कामदकः (९।२३-२४)
- १५ “ बालो वृद्धा दीर्घयोगस्तथा शातिवहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
 “ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसर्किमाक् । दुर्भिक्षव्यसनापेतो बलव्यसनसकुलः ॥ २५ ॥
 “ अक्षेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः काले न यश्चन । एतैः सधिर्न कुर्वीत विगूणहीयानु केवलः ॥
 “ एते विगूयमाणा हि क्षिप्रं याति रिपोर्वशः ॥” २६ २७ ॥ तथा (९।४५ ४६)
 “ सधिः कार्योऽप्यनार्येण संप्राप्योत्सादयेद्वि म ।
- २० “ सघातवान्यथा वेणुर्निबिडैः कटुकैर्वृतः । न शक्यते समुच्छेत्तु भ्रातृसघातवास्तथा ॥
 “ बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं । प्रतिघातं हि न घनं कदाचिद्रुपसर्पति ॥ ४९ ॥
 “ बलीयासि प्रणमता काले विक्रमतामपि । सपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निम्नगा ॥ ५० ॥
 “ राजानं गच्छेद्विश्वासं सवितोऽपि हि बुद्धिमान् । अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रभिद् पुरावधीदिनि ॥ ५१ ॥
 इति सधिः । अथ विग्रह उक्तो नीतिसारे (१०२)
- २५ “ आत्मनोभ्युदयाकाक्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारमेतेह विग्रहः ॥ ”
 तत्र विग्रहकरणान्वाहः कामदकः (१०।३)
 “ राज्यस्त्रीस्थानदेशानां पौनस्यं च घनस्य च । अपहारो मद्रो मानं पीडा वैषयिकी तथा ॥ ”
 “ वैषयिकी देशसवधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बहुविनाशनः ॥ ”
 “ मुतानुग्रहविच्छेदस्तथा मङ्गलदूषणम् । एकाध्यामिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ” ॥ ४५ ॥
- ३० कर्तव्याकर्तव्यविग्रहावाहः स एव (१०।२१)
 “ तदात्वे फलसयुक्तमायक्षाः फलवर्जिता । अर्पयन्ता फलसयुक्ता तदात्वे विफलः स्मृतः ॥

१ अपूर्वाणि । २ बलेन । ३ तत्र । ४ यद्यननदयवर्जितं—विचेष्टयेत् । ५ यस्मात् । ६ यद्वाच्य—अलब्धत्वा ।

७ शक्तिमान् । ८ अवेसस्थो । ९ नजातु । १० क्षयाननदयवर्जितं—मानस्य । ११ यद्यननद—यवनस्य च ।

१२ च—आयत्यां, कथयानर्ह—आयत्यां ।

उभयो कलवानुत्तमः । एव त्रैविध्यं । उभयमपि मध्यम । यस्तु तदात्वायत्योरफलं सोऽधमः ।

विग्रहशमन चावश्यं कुर्यादित्याह स एव (१०।१२-१३)

“ कुर्यादर्थपरित्याग एकार्थाभिनिवेशाने । घनापचारजाते नु विरोध न समाचरेत् ॥

“ कदाचिद्विग्रहे पुसा सर्वनाशस्तु जायते । सर्वोपायैरतो राजा विग्रह न समाचरेत् ॥

“ उपायात्तरनाशे तु स्व त विग्रहमाचरेदिति । ” इति विग्रहः ॥

५

यानमाह कामवृक (११-१) “ गुणानुरागप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतमिति । ”

तत्काल मनुराह (अ ७।१८२-१८४)

“ मार्गशीर्षे शुभे मासे यायायात्रा नहीयति । कालान्ते वाथ चैत्रे वा मास प्रति यथाबल ॥

“ अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येदधुर्वं जय । यदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ ”

वर्षादिष्वपीत्यर्थः । मिहिरोऽपि

१०

“ यात्रा नृपस्य शस्त्रीष्टफला मधो च छिद्र रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिदाहुरिति ॥ ”

तज्ज्ञेदा उक्ता नीतिसारे (११।२-६, ९-११)

“ विगृह्य सधाय तथा समूयाय प्रसगतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं प्रचक्षते स्मृतं ॥

“ विगृह्य याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥

“ अरिभिर्त्राणि सर्वाणि स्वामित्रैः सर्वतो बलात् । विगृह्य चारिभिर्गुप्तं विगृह्य गमनं स्मृतं ॥

१५

“ सधायान्यत्र यो यात्रा पार्श्वग्राहेण शत्रुणा । सधाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥

“ एकीभूय यदैकत्र सामतैः सापरायिकैः । शक्तिशौर्ययुतैर्यानं समूयगमनं हि तत् ॥

“ अन्यत्र प्रस्थितः सगादन्यत्रैव च गच्छति । प्रसगयानं तत्प्रोक्तमत्र शत्रुयोनिवर्धनं ॥

“ रिपु यातस्य बलिनः संप्राप्यादिकृतं फलं । उपेक्षया तस्मिन्ययानमुपेक्षायानमुच्यते ॥

“ निवातकवचान्निहत्वा हिरण्यपुरवासिनः । उपेक्षायानमास्थाय निजधानं धनजयः ” इति ॥

२०

यानं चाग्रे पुनर्निरूपयिष्यामः । इति यानं ॥

आसनमुक्तं नीतिसारे (११।१३) “ परस्परस्य सामर्थ्याद्विघातादासनं स्मृतमिति । ”

तथा (११।१५-१७)

“ यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्गृह्णीति नैव शक्यते । विगृह्येन तदाऽमीतं छिन्वास्यासारवीवधानं ॥

“ विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसंघनं । विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव शमयेत् ॥

२५

“ अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः । सधाय यदवस्थानं सधायानमुच्यते ॥ ”

सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासनं कार्यमिति । इत्यासनं ॥

द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११।२४) “ द्वैधीभावेन तिष्ठेत् काकादिवदलक्षितः ” इति । तथा

“ द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतत्रपरतत्रयोः । स्वतत्र उक्तोऽन्यस्तु यः स्यादुभयवेतनः ” ॥ २७ ॥

इति द्वैव ॥ आश्रय उक्तं कामवृकेन (११।२८)

३०

“ उल्लिखमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्धतः सत्यमार्यमाश्रयेत् बलोत्कटम् ॥

“ उल्लिखमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्धतः सत्यमार्यमाश्रयेत् बलोत्कटम् ॥

“ कुर्व्येवोपक्रम श्रेयाद् कठनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहस्तिना ॥ ४६ ॥

“ अयोऽप्रेयमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धमेवैतत् वारि बन्हेर्नियामक ॥ ४९ ॥

“ उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशोष्यते ॥ ५० ॥ ”

उपायः कटाहादिप्रक्षेपः । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

५ “ यदि तत्रापि सपश्येद्दोष सश्रयकारितः । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाश्रयेत् ॥ ”

इत्याश्रयः । एवविधं मंत्रं मंत्रिभिः सादृगुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनुः (७।१७८)

“ सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्कीर्तिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यविक्रान् स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ इति ।

तान् द्वादशराजमण्डलोक्त्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४५)

“ अरिमित्रमुदासीनोऽनन्तरस्तत्परः परः । कमशो मण्डलं चिन्त्य सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ”

१० ते च त्रयस्त्रिविधाः । सहजाः कृत्रिमा प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापन्नभ्रातृपितृव्यतन्पुत्रादिः । कृत्रिमो रिपुर्न्यस्थापकृतं येनापकृतं वा । प्राकृतश्चानन्तरदेशाधिपतिः । सहजः मित्रः भागिनेयपैतृ-
स्वस्रीयमात्रृष्वस्रीयानादिः । कृत्रिमः मित्रः येनोपकृतः यस्य चोपकृतः । प्राकृतः मित्रमेकातरित-
देशाधिपतिः । सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितो सहजकृत्रिमोदासीनो । प्राकृतोदासीनो
द्व्यतरदेशाधिपतिः ॥

१५ अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योऽच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनन्तरदेशाधिपतिः ।
व्यसनी हीनबलो रिक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मन्त्रबलहीनः ।
प्रबलमन्त्रयुक्तः कर्शनीयः । तथा च राजमानसोल्लासे

“ निर्मूलनाशमुच्छेदः पीडनं बलिनिघ्नः । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशबलापकर्शनादिति ॥ ”

मित्रं च द्विविधं । बृहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं बृहणीयं । कोशबलाधिकं कर्शनीयं ।

२० प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह “ अनन्तरस्तत्परः परः ” इति । अनन्तरः प्राकृतोऽरिस्तत्परः प्राकृतः
मित्रः । तस्मात्परः प्राकृतः उदासीनः । शेषा पुनः प्रसिद्धत्वाज्ज्ञोक्ताः । एतद्वाजमण्डलं कमशः
पूर्वादिक्रमेण चिन्त्य । एव चतुर्विधं । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकं मण्डलं पद्माकारः ।
ये च षाष्ठीमाहादयस्तेऽप्यत्रैवातर्भवति । सामादिभिरित्युक्तं तान्सामादीनुपायानाह याज्ञ-
वल्क्यः (आचारे ३४६)

२५ “ उपायाः सामं दानं च भेदो ददस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ता सिद्ध्येयुर्ददस्त्वगतिका गतिः ॥
भेदः शत्रुसामतादीनां परस्परं वैरोत्पादनः । स एव

“ स जेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । सत्यसधेन शुचिना तु सहायेन धीमता ॥

“ यथाशास्त्रं प्रयुक्तः स सदैवासुरमानुषः । जगदानन्दयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

“ अधर्मदहनं स्वर्गकीर्तिर्लोकविनाशनम् । सम्यक् दहनं राज्ञः स्वर्गकीर्तेर्जयावह ॥ ” मनुः (८।१२९)

३० “ अदृढान्दृढयन् राजा दृढ्याश्चैवाप्यदृढयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति ॥ ”

दण्डप्रकारं दण्ड्यादण्ड्यव्यवस्थां व्यवहारमयूखे (पु. १०९) दर्शयिष्याम ।

“ एव मन्त्रयित्वाऽतः पुरं शोधयित्वा प्रविशेत् । यथोक्तं (नीतिसारे ७।३७)

“ कारयेद्भवनशोधनमादौ मातुरातिक्रमपि प्रविबिक्षु ।

“ आतशकृद्यनुगतश्च विशेषेण संकटे च महने च न तिष्ठेत् ॥”

तथा “ निर्गमे च प्रवेष्टे च राजा मार्गे समततः । शोत्सारितजनं गच्छेत्सम्यगाविष्कृतोन्नतिः (३९) ॥ ५

“ यात्रोत्सवसमाजे तु जलसबाधशालिनः । प्रदेशाभावाद्वाहेत नातिवेलं च सपन्ने ॥ ४० ॥

“ निषेवितो वर्षधरेः कचुकोष्णीयशालिभिः । अतः पुरं च विचरेत्कुब्जकैराप्तवामने ॥ ४१ ॥

“ नीचैरतः पुराभात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः । शास्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिः ॥ ४२ ॥

अतः पुरशोधनमाह कामदक (७।४४)

“ आशीतिकाश्च पुरुषाः पचाशीत्यश्च योषितः । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ १०

“ अभ्यतरगतोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५ ॥

“ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारथः । मातुः शय्यांतरे लीनः कारुषं चौरसं सुतः ॥ ५१ ॥

“ न हि देवीगृहं गच्छेदास्मीयात्सज्जिवेशनात् ॥ ५० ॥

तथा स्त्रीणां चरितमुक्तं नीतिसारे (७।५२।५५)

“ विशेषेण तु सयोज्यं मधुनेति विलोभितः । देवी तु काशिराजेंद्रं निजवान् रहोगतं ॥ १५

“ विषाक्तेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपः । वेण्यां शूर्पेण समादाय तथा चापि विदूरथः ॥

“ इति वृत्तं परिहरेन्नराश्चापि प्रयोजयेत् ॥

“ यस्य दारा सुगुप्ता स्युः पौर्षैराप्तकारिणि । सर्वलोकोन्वितः तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितः ॥

एव सावधानोऽतः पुरं प्रविशेत् । अयं भार्यागमनमुक्तं कामदकेन (७।५६)

“ धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्दाराननुक्रमः । गच्छेदनुनिशं नित्यं बाजीकरणवृद्धिः ॥ २०

बाजीकरणादिकं च कामशास्त्रादवगतव्यं । विस्तृतिमयाग्नेहं निरूपितं । नीतिसारे

“ विचार्य कार्यावयवान् द्विनक्षये विसृज्यलोकं प्रमदाहतकियः ॥

“ सशस्त्रधनेन हि साधुपाणिना स्वपिण्यैस्तु परमाप्तराक्षितः ॥ तथा

“ नयेन जाग्रदनिशं नरेश्वरे मुखे स्वपतीह निराश्रयः प्रजा ॥

“ प्रसन्नचित्ते सति जाग्रति प्रजा प्रजागरेणास्य जगत्प्रवाधते ॥ ५८ ॥ इति ॥ २५

एव तिष्ठतः फलमाह वराहमिहिरः

“ आचारस्थः सागराता धरित्रीं भुक्ते दीर्घं कालमुत्पन्नशत्रुः ॥

“ यत्राचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्माद्भोगान्देहमेवेऽपि भुक्ते ।” भारते

“ धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठं । मित्राणां चानभिद्रोह एताश्च समिधः श्रियः ॥”

समिधो वर्द्धन्तानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपणः ॥ २०

१ धारिणि । २ शतम् । ३ लात्रान् विषेण सयोज्य । ४ विषदिग्मेन । ५ शूर्पे । ६ अदिवृत्तः ।
७ च्छत्री च पि । ८ पुत्रैः । ९ भोगाः । १० इति । ११ आशक्तवन्धेन । १२ स्वपदेस्तु । १३ स्वपितीह
अभ्ययात् ।

अथामात्य । तत्र पुत्रोऽप्यमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावैतौ महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्तः ”

“ पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥

“ तत्र कुर्यायेन पिता मनागपि विषीदति ॥ ” तथा

५ “ यस्मिन्पितुर्भवेत्प्राप्तिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् । यस्मिन् द्वेषः पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥

“ असंमतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

“ स्वसंपत्तिमदाश्रयं मातरं पितरं तथा । भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान् ॥

“ महाजनस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्त्तेत पितुराज्ञया ॥

“ पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतं । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ॥

१० “ भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराज्ञोल्लघनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥

“ तस्माद्भ्रष्टा भवतीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥

“ एव गृहादिरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे । त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥

“ शनैः शनैः प्रवर्द्धेत शुकुपक्षमृगाकवत् ॥

“ एव वृत्ता राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंटकं । सहायवान् महामात्यो चिरं भुक्ते वसुंधरा ॥

१५ एतच्च राजपुत्रेर्विशेषमात्रमुक्तं । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव ।

तेषां राजपुत्राणां रक्षणं प्रयत्नतः कुर्यादित्याह कामदकः (७११-६)

“ प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्सजरक्षणं । लोलुप्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिता ॥

“ राजपुत्रा मन्दोद्धूता गजा इव निरकुशाः । भ्रातरं चाभिनिघ्नति पितरं चाभिमानिनं ॥

“ राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः । दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥

२० “ रक्ष्यमाणा यदि क्षिद्रं कथंचित्प्राप्नुवंति ते । सिंहशावा इव घ्नति रक्षितारमसंशयम् ॥

“ विनयोपग्रहान् मृत्यौ कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुरुमाशु विनश्यति ॥

“ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयेत् । दुष्टं गजमिवोद्धूतं कुर्वीत सुसंयतः ॥ ” तथा

“ लालनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्रं शिक्षणीयां यथा स्याद्विनयीं सूतः ॥ ”

तुर्वृत्तं प्रत्याह (७१७-८)

२५ “ राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति । क्षिप्यमानः स पितरं परानाम्रित्य हतिं हि ॥

“ त्यसने सज्जमं न हि क्लेशयेद्भ्रष्टनाश्रयैरिति । ” इति राजपुत्रनिरूपणम् ।

अमात्यस्त्रिविधः । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तदुक्तं महाभारते ( )

“ त्रिविधा पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमा । तेषां च समवेतानां गुणदोषान्वदाम्यहं ॥

“ मात्रमिहितसंयुक्ते समर्थैरर्थनिश्चये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बाधवैरप्यगर्हितैः ॥

३० “ समत्रयित्वा यः कर्मप्रारम्भे सप्रवर्त्तते । धैर्याच्च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥

“ एकोऽर्थान्विमिश्रयेको धर्मः च कुरुते मतिः । एकं कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥

“ गुणदोषाश्चिन्थित्य दैवमेव व्यपाश्रितः । करिष्यामीति यः कार्योपेक्षकः स नराधमः ॥ ” इति ७

याज्ञवल्क्यः (भा ३१२)

“स मन्त्रिणं प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान्स्थिरान्शुचीनाते सार्द्धं चितयेद्राज्यविशेषाश्च तत् स्वयमेति ॥”

मनु संख्याप्रव्याह (७१५४)

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भूतान्साचिवान् सप्त चाहौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति ॥”

लब्धलक्षाश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायातान् । नीतिखारे (४१२५)

“कुलीनाः भुचयः शूराः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दण्डनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्मृर्महीपते ॥

तथा “स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिधयः । दण्डतामनुगुप्तिश्च मन्त्रिसपत्नकीर्तिता ॥

“सज्जमानमकार्येषु निरुध्युर्मन्त्रिणो नृपः । गुरुणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृप ॥”

पुरोहितकृत्यं तत्रैव (१४१)

“अथवा च दण्डनीत्यां च कुशलोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकपौष्टिकं ॥ १०

“तादृक्सावत्सरोऽप्यस्य ज्योतिः शास्त्रस्य चिंतकः । प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥”

इत्यमात्यादिनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायशः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते ।

अमात्यानां सेवकमध्येऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः । तेषां कृत्यमुक्तं कामवकेन (४४४-४५)

“नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पथगतं वारयत्यनिवारिताः ॥

“सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयति ये । सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥ १५

“कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तरागेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः स न किं न कुर्यादसौम्यतः ॥”

तथा (४६८-६९)

“त्यागविज्ञानसत्याय महापक्षं प्रियवच । आयातिक्षेममद्रेभ्य मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥

“समुत्पन्नेषु कूट्ट्रेषु दारुणेष्वप्यसशयः । दर्शयत्यच्छदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥

“धर्मार्थकामसयोगो मित्रास्तु त्रिविधः फलः । यस्मादेतन्नयं न स्यात्तन्न सेवेत पण्डितः ॥ ७१ ॥ २०

“शुचिता त्यामिता शौर्यं समानमुत्तमं सता । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्वृणा ॥ ७५ ॥

“तदर्थेहानुरागश्च सक्षितं मित्रलक्षणं । यस्मिन्नेतन्न तन्मित्रं तन्नात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

न विश्वसेदित्यर्थः ।

“प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं रिपून् ॥

“न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः । पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ २५

“अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगृण्णीयाद्दृष्टवर्तरीति ॥ इति सुहृन्निरूपणम् ॥

अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह चराहमिहिरः

“कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा पक्षी विपक्ष इव किं निधनं करोति ।

“अन्नादिवेद्यगणो वसुतस्तयान्नं तत्प्राप्तिरक्षणविवृद्धिषु यत्नवानन्यात् ॥ भारते

“मधुदोहं बुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपात्रत्सापेक्षी बुहेश्चैव स्तनाश्च न विकुट्टयेत्” ॥ विकुट्टयेच्छोषयेत्तथा ३०

“यः कश्चिज्जनयेदर्थं राजा रक्ष्यः स मानवः । यो राजकोशं नश्यतमाचक्षीत युधिष्ठिरः ॥

“ श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चाभास्यतो भवेत् । अमात्या अपहर्त्तारं शक्तिं वा प्रति भारत ॥”
अपहर्त्तारं राज्ञे निवेदयितार ।

“ राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशाधिगोपकाः । सर्वे तमनुधावन्ति स विनश्यत्यरक्षितः । ”

अनुधावति मारयितुं धावन्तीत्यर्थः । कामेवकः (४।६२-६३)

५ “ वर्द्धमानोऽल्पनिस्त्रावः स्यात् पूजितवैवतः । ईप्सितद्रव्यसंपूर्णो ह्यसौ रक्षितः ॥

“ मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपेतामहोचितः । गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥

“ यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता । ” तथा

“ धर्माजितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसंमतः ॥ ६३ ॥

“ धर्महेतोस्तथार्थाय मृत्यानां मरणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६४ ॥

१० “ पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा ” । नीतिसारे

“ नान्याय्य च व्ययं कुर्यात्प्रत्यवेक्षेत चान्वह । कुर्ष्वेवणिकपथोर्दुर्गं सेतुं कुंजरवधनं ॥

“ स्वल्पं करधनादानं स्वस्थाचितोऽपि वर्द्धयेदिति ” । भागा उक्ताः शिवधर्मे

“ तस्माच्चिमां वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः । ”

भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्मौ । भागपचक्रं कृत्वा त्रितयं जीवनाय भागद्वयं

१५ धर्मायेति हेमाद्रिः । कृष्णाशक्तविषये भारते

“ एकां गां दशगुर्दद्याद्दशं दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृताः ” ॥ इति ।

दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रमुक्त नीतिसारे (६।३)

“ राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥

“ तस्मात्साधून्पापिष्ठान् निघ्नन्पापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजाः प्रबाधेरन्तास्तान् छियान्महीपतिः ॥

२० “ धर्मार्था क्रियमाणं हि शंसंत्यागमवेदिनः । स धर्मोऽयं विगर्हति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥

“ धर्माधर्मौ विजानन् हि क्षासनेऽभिरतः सताः । प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपथिनः ॥ ८ ॥

“ राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः । एकैकशः सहतान्वा दूष्यास्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥

“ दूष्यानुपाशुदहेन हन्याद्राजा विठ्वितः । अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकद्वेषं समाश्रितान् ॥ १० ॥ तथा

“ अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किञ्चिद्वर्षं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्द्धं यस्माद्दुःहास्यसौकरान् ॥

२५ “ सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षितुः ॥

“ यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । काष्ठे फलाय भवति साधुस्तद्वदियं प्रजाः ॥

“ उद्देज्यति तीक्ष्णेन मृदुना परिमृष्यते । तस्मात्तथार्हतो दंडः नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ ”

याज्ञवल्क्यः (आ. ३३६) “ पाठ्यामानाः प्रजा रक्षे कायस्थैश्च विशेषतः ” इति । भारतेऽपि

“ उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् । भयमाहृदिवारान्नं यदा पापो न वार्यतः ” ॥ इति । राजधर्मेऽपि

३० “ विक्रयं कथमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं । योगक्षेमं संप्रेक्ष्य वाणिज्यं कारयेत्करान् ॥

“ उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य वासकृत् । शिल्पं प्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥

“ तथा पया न ह्रीयेत् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्वजतिं परिरुप्यार्तं राजानमतिस्त्रादिनः ॥

“ न कर्म कुरुते वत्सो मृश दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥

“ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृप । सजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं ॥

“ पौरान् जानपदान्सर्वान् सश्रितोपाश्रितस्तथा । यथाशक्त्यनुकूपेत् सर्वानप्यघनानपि ॥” तथा

“ प्रचारं भृत्यभरणं व्यसनं ग्रामतो मय । योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिने कारयेत्करं ॥”

तथा “ दयावानप्रमत्तश्च करान्तेप्रणयेन्मुदुनिति” । इति राष्ट्र । दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामवक्त्रः ५

(४१५०-५१)

“ भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्भुविर्नृपवृद्धये । तस्माद्गुणवतीं भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥

“ सस्याकरवती पुण्या सनिद्रव्यसमन्विता । गोहिता भूरिसालिका पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥

“ रम्या सकुजरवना वारिस्थलपथान्विता । अदेवमातृका चेति शस्यते भूर्विभूतये ॥”

निषिद्धभूमिमाह स एष

१०

“ सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा । रूक्षा सकटकवना सख्याला चेति भूरम् ॥

रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपञ्चगुणादिजलसेकेन सस्यजननी । जनपदमाह स एष

(४१५४-५५, ५६-५७)

“ स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः मानुषः पर्वताश्रयः । नृदकारुणिकप्रायो महारमकुषीबलः ॥

“ सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसह पृथु । नानादेश्यै समाकीर्णो धार्मिकः पशुमानः धनी ॥ १५

“ तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्धते ” ॥ पुरमाह

“ पृथुसीममहाखातमुच्चप्राकारगोपुरं । समावसेत्पुरं शैलं सरिन्मरुदनाश्रयं ” ॥

याज्ञवल्क्यः ॥ (आ ३२१)

“ रम्यं पशव्यमाजीव्यं जागलं देशमावसेत् । तत्र दुर्गाणि कृवीत जनकाशात्मगुप्तये ” ॥

पशव्यं पशुवृद्धिकरं । कदमूलफलादिभिर्माजीव्यं । जागलं सजलतरुपर्वतः । दुर्गमाह मनुः (७५७०) २०

“ घन्वदुर्गं महीदुर्गमब्जदुर्गं वार्ष्णेयं च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं ” ॥

कामवक्त्रस्तु (४१५९) ऐरिणमपि पण्डित

“ औदकं पार्वतं वार्ष्णेयं ऐरिणं घन्वमानवः । प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्बुधैः दुर्गोपचितकैः ” ॥

ऐरिणमूषरः । घन्वः निरुदकस्थलं महामिरित्यर्थः । महीदुर्गमित्यत्र मह्यां दुर्गं । महीरूपमेव वा ॥

तच्च मार्तिकं पाषाणमैष्टकं वा । तथा च महाभारते (आ प ८६।५) महीदुर्गापेक्षया २५

मृदुर्गस्य पृथङ्निर्देशः कृतः

“ घन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वनदुर्गं च तानि षडिति ॥”

बधुदुर्गं सोदरादिभचना राजगृहस्य परितः स्थानानि ।

तत्र बधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । अतरगत्वाच्छ्रुत्वा च बंधूनां पृथक्निर्देशः ।

तथा

२०

यावद्बधुदुर्गं समवाति तावदितरमनुष्यदुर्गं न कृवीतिति । एव च दुर्गस्य नवत्रयं संपद्यते ।

घन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे । जलदुर्गं । वृक्षदुर्गं । नृदुर्गं । गिरिदुर्गं । बधुदुर्गं ।

ऐरिणदुर्गं । महीदुर्गे तु मृदादीना विशेषः पूर्वमुक्त एव । दुर्गस्य गुणमाह मनु (७।७४)

“ एकं शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं समाश्रयेत् ” ॥

शतगुणा अपि परामत्र प्राप्नुवतीत्यर्थः । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गे विशेषमाह मनुः (४।७१)

५ “ सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ” ॥

एतेषामिति निदर्शने षष्ठी । तद्विशिष्टमिति मनु (४।७५)

“ तत्स्यादायुधसपन्नधनधान्येन ब्रह्मणैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्मित्रैर्वैवसेनोदकैर्वनैः ॥ ”

मित्रैः सर्पादिमन्त्रविद्भिर्मनुष्यैरित्यर्थः । भारते दुर्गं प्रकृत्य

“ शूरान्यजनसपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं । वश्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ ”

१० “ तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ” इति । मनु (४।७६)

“ तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्बृहमात्मनः । गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥ ”

‘ सर्वर्तुकं आरामादिषु तत्तद्वृक्षफलिवृक्षसहितं । तत्तद्वृक्षवृक्षफलपुष्पादिसहितं वा ।

तत्तद्वृक्षयोगेसामग्रीसहितं सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थः । इति दुर्गः ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्ताद्यपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह बराहमिहिरः

“ ग्रहर्क्षतिथ्युद्गमराशिहोराद्रेकाणमागाधनुकूलमात्रं । मघेष्टियासौ र्यदि सिद्धिहेतुः स्वयमवेद्वेवविदेव राजा ॥

“ मन्त्राभिषेकमणिब्रधनशक्तिकर्महोमोपवाससुररथागजपादिमात्रं ।

“ स्यात्सिद्धिहेतुरथ चेद्दिजिगीषतोर्नन्दस्मात्तद्वा नरपतिर्न भवेत्परोधाः ॥ ” तथा

“ बुध्वाऽर्थशास्त्राण्यपि मन्त्रिणोऽपि कुर्युः प्रणामं न नरेश्वराणां ।

“ ययामिजात्यादिपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधानं ॥

२० अतोऽवश्यं बलकोशार्थीनं राज्यं । ननु । जयपराजयादिकं सर्वं कर्माधीनं तत्र किं बलादिनेति चेत् । उच्यते । न केवलं सर्वं कर्माधीनं किंतु पुरुषकारार्थीनमापि । उक्तं च व्यासवल्क्येन (आ ३५१),

“ यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एव पुरुषकारेण विना देव न सिद्ध्यति ॥ मावेऽपि

“ नाल्लभते वैष्टिकतः न निषीदति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कविग्वि द्वयं विद्वानपेक्षतः ॥ ” इति ।

कथं तर्हि क्वचिपुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वयं कर्मणः कारणत्वमेव

२५ स्वदयामः किंतु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया भिन्नमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः

पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मनि द्वाभ्यामेकजार्तीये प्रयत्ने कृते फलावाप्ति-

रेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तनं पुरुषकारो नास्ति । पापरूपो वा संप्रतिबधक इति

कल्प्यते । अतः सर्वं कर्मापरपर्यायं पुरुषकारार्थीनमेव । अत एवोक्तं भारते

“ स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फलं तदनु रूपं हि प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ”

अत एवोत्तरमीमांसायां कस्याचिद्वर्तमानजन्मनि कर्माणि पापक्षये जाते सन्यासोत्तर-
मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु सन्यासोत्तर मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्मार्जितानि कर्माणि कल्प्यते ।

अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्ति दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्त । अतो यत्र
लोकतः शास्त्रतो दृढतरः कार्यकारणभावोऽवगतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र
प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकार कारणमिति । अतः पुरुषकार एव राजा कर्तव्य इति ।

५

स च बलाधीन इत्यवश्यं बलसंग्रहः कार्यः । अत्र बलं षड्विधमाह कामवक्त्रं (१८।२)

“षड्विधं तु बलं व्यूहं द्विषतोऽभिमुखं व्रजेदिति ।” “षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे विभिज्जिगीषयेति”
(रघुवशे) कालिकासौऽपि । तद्वेदा उक्ता नीतिसारे (१८।४)

“मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषदाटविकं बलं । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं स्मृतमिति ” ॥

पूर्वपूर्वस्य नाशः कठिन इत्यर्थः । तत्र मौलं नाम परपरागतं । भूतं यावद्विभवस्थायि । श्रेणि १०
गमनमार्गं स्थाने स्थाने निवेशितं । सुहृन्मित्रबलं । द्विषता स्वाधीनं यज्जातं तद्विषद्वलं ।

“आटविकं अरण्यसचधि । तत्र दूरदेशादौ मूलसहितो गच्छेदित्याह (१८।१२।१४)

“प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतं । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णवः ” ॥

“एषु वस्तुषु मेधावीभूतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालसिन्धेषु तेषु भेदमयं भवेत् ॥

“बहुत्वाद्भूतसैन्यानां दीर्घकालाध्वस्वेदतः । नित्यं प्रयासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं प्रजायते ” ॥ १५

भेदः स्वामिपतित्यागः । एवमन्येषामपि बलानां गुणदोषा ऊहनीयाः ।

तत्र कस्मिन्काले किं बलं ग्राह्यमित्याह कामवक्त्रं (१८।१०-११)

“स्फीतसारानुरक्तेन बलेनोपचितं परं । तत्तुल्येनैव यातव्यं क्षयव्ययसहिष्णुना ” ॥

कचिद्भूतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८।१५)

“प्रभूतं स्वभूतबलं मौलमल्पमसारवत् । अरेर्वीह्यात्मनस्तद्वि विपरीतं जयेदरीम् ॥” २०

भूतबलेन मौलं जयेदिति विपरीतं । श्रेणिवलस्योपयोगमाह (१८।१८)

“स्फीतं श्रेणिवलं शक्यमाधातुं यानवर्त्मनि । नित्यं प्रयासमध्यायामाग्निं श्रेण्यां समुत्पतेत् ॥”

मित्रबलस्योपयोगमाह (१८।२०)

“मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये । अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥”

अरिसैन्यस्योपयोगमाह (१८।२१)

२५

“प्रभूतेनारिसैन्येन योधयेन्महतो रिपून् । अत्युच्छ्रितं कोपनयादभ्यासेन रिपोर्वलं ॥

“वासयेत्कर्षयेच्चैनं दुर्गकटकशोधनैः ” (२२) ॥ आटविकस्योपयोगमाह

“नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुरं कुर्वीत पण्डितः ॥” इति

पूर्वोक्तबलस्य चतुरगतामाह । “हस्त्यश्वरथपादात् सेनायां स्याच्चतुर्विधमिति ॥”

अथ गजानिरूपणम् । चतुर्विधा गजाः । भद्रा भद्रा मृगा मिश्राश्चेति । तल्लक्षणमाह वराहमिहिरः (अ ६७)

“मध्वामदताः सुविमक्तदेहाः न चोपादिग्धाः न कुशाः क्षमाश्च ।

“गात्रैः समैश्चापसमानवशावराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥ ” चापः वशास्यः । तत्तुल्यपृष्ठाः ।

“वक्षोथकक्षा बलयः श्लयाश्च लवोदरस्त्वक्बृहतीगलश्च ।

२०

“स्थूला च कुक्षि सह मेचकेन सैही च दृक् पदमतगजस्य ॥२॥” कक्षाऽग्रिमपावद्वयोरुत्तुविः ।
सैही सिंहसदृशविस्तिर्य्य ।

“मुगास्तु ह्रस्वाघरवालमेढ्रास्तन्वत्रिकठद्विजहस्तकर्णा ।

“स्यूलेक्षणाश्चेति यथोक्तलिङ्गे संकीर्णनागा व्यतिमिश्रसंज्ञाः ॥३॥” मिश्रत्व मद्गणा मद्वादिसंगेन ।

५ एवमन्यत्रापि । अथ परिमाणमाह

“पचोन्नति सप्तमृगस्य दैर्घ्यं अष्टौ च हस्ता परिणाहमान ।

“एकद्वित्रिचत्वारथ मदमदौ संकीर्णनागो नियतप्रमाण ॥४॥” मदस्य षडुन्नति । अष्टौ दैर्घ्यं । नवो-
दरपरिणाह । मदस्य सप्तोन्नति । नव दैर्घ्यं । दश परिणाहा । अन्यत्स्पष्ट । अत्र हस्तस्तिर्य-
ग्यत्रोदराणीति कल्पनेन कार्यं । तेषां मदवर्णमाह स एव

१० “मदस्य धर्णा हरितो मदस्य मदस्य हारिद्रिकसन्निकाशः ।

“कुण्ठो मृगस्याभिहितो मदस्य संकीर्णनागस्य मदो विमिश्र ॥५॥” गजप्राशस्त्यमाह

“ताम्रोष्ठतालुवदना कलविकनेत्रा झिग्धोन्नताग्रदशना पृथुतायतास्याः ।

“चापोन्नतायतनिमग्रनिगूढवशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुमाः ॥ ६ ॥”

कलविकश्चटुकः । तनून्येकजातीयानि रोमाणि । तै । तथा

१५ “विस्तीर्णकर्णहनुनाभिल्लाटगुह्या कूर्मांस्तैर्दिनवविंशतिभिर्नसैश्च ।

“नेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुबाला धन्या सुगन्धिमदपुष्करमासताश्चेति ॥ ७ ॥

दिनवाष्टादशविंशतिर्वा नखानि कूर्मोन्नतानि । पुष्कर शुडाम् । तथा

“मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैर्यमनुजाः कमासत ।

“दतभगफलमत्र दक्षिणे भूपवेशबलविद्रवप्रद ॥

२० “वामतः सुतपुरोहिते भयं हति साटविकदारनायकान् ॥” आटविकोठव्यामधिकृतस्तत्सहिता
दारनायका दाराधिकृता पुरुषास्तान् हति । भयं करोतीत्यव्याहारः । तथा

“आदिशेदुमयगर्मदर्शनात्पार्थिवस्य सकल कुलक्षयः ।

“सौम्यलमृतिधिभादिभिः शुभं वर्ज्यते शुभमतोऽन्यथापर ॥

“क्षीरिमिष्टफलपुष्पपादपैश्चापमातटविषद्वनेन च । वाममध्यरदमगसदन शत्रुनाशकृदतोऽन्यथापर ॥

२५ “वल्मीकस्याणुगुल्म क्षुपतरुमयन स्वेच्छया बृष्टदृष्टिर्यायायात्रानुकूल त्वरितपद्मतिर्वक्रमुन्नाम्यचोच्चैः ।

“मक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरे बृहते वा तत्काल वामदाग्निर्जयकुदथ रव वेष्टयन्
दक्षिण च ॥

“स्वलितगतिरकस्माद्भस्तकर्णोऽतिदीन श्वासिति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तं पृथिव्या ।

“द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो भयकुवहितमक्षी नैकशोऽष्टकः शकुञ्च ॥”

अहितभक्षी रोगजनकतृणादिभक्षी । असुक् रुधिरं तत्सहितं शक्यम् । तथा

“ प्रवेशम वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥

“ ग्राहं गृहीत्वोत्तरणं द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् ॥ ”

बंधनभूमिराह

“ मद्रमंद्रमुगमिभ्रदंतिनां श्वेतरक्तकनकोपमा सिता ।

५

“ भूमयो द्विरदपुष्टिवृद्धिदा भूभुजाप्रदि वशःसुखावाहा ॥ ” । शाळा आह

“ ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्विधूनिते मध्यजघन्यशाले ।

“ विस्तारतस्तद्विगणाश्च दीर्घा स्तभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥ ” एते च शाळास्तंभा ।

अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूनां हस्तिनामसन्निवेशात्प्रतिहस्ति पूर्वोक्ता शाळा ज्ञेया ।

स्तभानां परिणाहमाह

१०

“ ज्येष्ठगुलानि बहूला दशषड्युतानि मध्यस्तु पचदशकन्यसकोगुलो न ॥

“ स्तंभप्रमाणाविपुला कमशो निषगा प्रोक्तागुलार्द्धसदृश बहुलत्वमेवा ॥ ”

निषगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह

“ द्वागेच्छ्रयः कुजरयामतुल्ये विस्तारोऽस्य व्यशहीनः स एव ।

“ हीनो भूयश्चात्मषष्ठाशकेन शाळाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्त ॥ ”

१५

भूय पुनः । आत्मनश्चतुष्टयस्य षष्ठाशेन विस्तारः । एव च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोभागे महच्च संयम्य भवति ।

बंधनार्थं वृक्षानाह

“ चदनार्जुनशिरीषमधूका देवदारुसरलार्जुनशाळा ।

“ रोहिणीखदिरचपकशाका स्यदनश्च सकदंबविशोका ॥

“ शीता शिवाश्च द्विपवधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां ।

२०

“ स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसंप्रयुक्ताः ॥ ” तथा

“ पूर्वामिमसो निबध्यते यः क्षिप्रं स करोति विक्रमः । राज्ञः समरेष्वपि निर्जितो वीर्यं चायस्वायुयाद्वजः ॥ ”

“ उदङ्मुखो बधमुपैति नामो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति भर्तुः ।

“ प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीविता च समामकाहेष्वपराजयं चेति ॥ ” । अन्यविद्वद्भुक्तेऽनिष्टमाह

“ रुक्षिणादिगवदनस्य च बधोर्जीवितनाशकरो द्विरदः स्यात् ।

२५

“ पञ्चान्मुखो बधमवाप्य नामो नित्यं भवेद्भोगनिर्णीहितांगः ॥

“ नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्संयम्यापरविग्विवर्ज्यः ॥ ” इति । बधस्तंभमानमाह

“ विद्ध्यैशान्या बधनार्थं द्विपानां स्तंभा राज्ञः श्रेयसे दतिनश्चेति ॥ ” अन्यविद्ध्यनिष्टः । तत्पारिमाणमाह

“ ज्येष्ठो वशोच्चो नवमध्यमश्च स्तंभोष्ठहस्तः कथितः कनीयान् ।

“ सर्वं निखाताश्चतुरश्च हस्ताः मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ ”

३०

गजानां मदजनकान्यौषधानि तु हस्तिचिकित्सायां द्रष्टव्यानीति नेह प्रपञ्चितानि ।

इति सपरिकरगजनिरूपणः ।

अथाश्वलक्षणमुक्त योगयात्रायां (अ ६६।१)

“दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकुण्डयष्ट्युस्ताम्रतालवोष्ठजिह्वासूक्ष्मत्वकेशवालः सुशफमतिमुक्तो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः॥

“जघाजानूरुवृत्तं समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्वांगिगुह्यो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यः॥”

कूट ललाटोर्ध्वभाग । त्रिक कटिप्रदेशः । केशा शरीरस्थिता बाला ग्रीवापुच्छगता ।

गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्गुह्यं । जघायां जानुनि वृत्तः । मंडलाकारः । समा निम्नोन्नतस्वराहिता ।

५ सिताः श्वेताः । ॥ १॥ निष्ठमाह (अ. ९३)

“उत्सर्गाग्रशुभद्रमासनापरस्य वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र शस्त ।

“सर्वांगज्वलनमवृद्धिदं हयानां द्वे वर्षे दहनकृणाश्च धूपनं च ॥ १ ॥

“अतः पुरं नाशमुपैति मेद्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते ।

“भूयस्य पायो च पराजयः स्याद्वक्रोत्तमांगज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

१० “रुद्धासनासज्वलनं जघाय वधाय पादज्वलनं प्रदिष्टं ॥

“ललाटवक्षोक्षिभुजे च धूमः परामवाय ज्वलनं जघाय ॥ ३ ॥

“प्रद्वेषो यवसाभसां प्रपतनं स्वेदोनिमित्तादिना कपो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः ॥

“अस्वप्रश्च विरोधतो निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोषो मुखताविचेष्टितमिदं नष्टं स्मृतं वाजिना ॥ ५

हेषितपरीक्षामाह मिहिर (अ ९३)

१५ “क्रौंचवद्विपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचैलया च सोन्मुखः ।

“स्निग्धमुष्टमनुनादिदृष्टवदग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिमि ॥ ७ ॥

“पूर्णपात्रदधिप्रदेवतागंधपुष्पफलकाचनादि वा ।

“द्रव्यैर्मिष्टमयवापरं भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः ॥ ८ ॥

“वामैश्च पादैरभिताड्यतो महीं प्रवासाय भवति मर्तुः ।

२० “सर्वांसु वीतामवलोक्यतो हेषंति चेद्बधुपराजयाय ॥ ९ ॥

“आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽथतुरगं प्रतिहेषितं च ।

“वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

“मुहुर्मुहुर्मूर्च्छशकृन्करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी ।

“अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिव न भर्तुस्तुरगोऽभिघत्ते १४” गणपतिलक्षणं लोकेत एव ज्ञेयः ।

२५ इत्यश्वलक्षणम् ॥ अथाभियोज्यनृपाः । योगयात्रायां

“शब्दायते सुहुरपि शिवा गर्दभध्वानतुल्यः । त्यक्तस्नेहा परिजनसुहृत् वाहनोपस्करेषु ।

“कष्टं को नः शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये विद्विष्टा वा प्रचुरपुरुषा सोऽभियोज्यो नृपेण ॥

“कापोतकोलूकमधूनि यस्य समामयते ध्वजचामराणि ।

उत्रायुधादीनि च सोभियोज्यो यस्यापवानाहततूर्यशब्दः ॥

“ प्रतीपगत्वा सरितामिषोश्च होषोऽथ वाऽशोषजलाशयानां ।

“ अवारिवेशे सलिलप्रवृत्तिरव्यक्तं चाप्सु तरोच्छ्रिता वा ॥

“ मंगपातचलनान्यनिमित्त रोदनानि च सुरप्रतिमानां ।

“ अप्रिरूपमनलेन विना वा निश्चलानि च यदा प्रचलति ॥

“ प्रसूतिवैकृत्यमकालपुष्पाण्यरण्यसत्त्वस्य पुरप्रवेश ।

“ प्रदोषकाले कुक्कुवाकशब्दाहिमाममे चान्यमृतप्रलाप ” ॥ अन्यभूत कोकिल ।

“ दीर्घं दीन सहताः सारमेयाः क्रोशत्युच्चैर्नित्यमेवानृतौ च ।

“ हन्युर्योषा योषितो निर्घृणाश्च श्वेत काको नक्तमिद्रायुध च ॥

अनृतौ शरत्कालादन्यत्र । अनृतावितीद्रायुधेऽप्यन्देति ।

“ अहातिरिक्त पवनोऽति चढो गधर्वसहस्य भवेत्पुरस्य ।

“ व्यक्तिर्भवेच्चाहनि तारकाणां नक्त च तारागणसमणाश्च ॥

“ एव निमित्तानि यदा भवन्ति तदाऽभियोज्या क्षितिपेन देशा । ”

नीतिसारे (१७।२५।२९)

“ भेद कुर्वीत यत्नेन मङ्ग्यामात्यपुरोधसा । तेषु भिक्षेषु भेदे हि युवराजे तथोज्जित ॥

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावर्तौ महीपते । मन्त्री नेत्रे हि भिक्षेऽस्मिन्नेकास्मिन्पि तद्विष ॥ १५

“ सर्वावस्थं हि भेदावी न कुलीन विकारयेत् । तत्रोपजाप कर्तव्यो य कोपानुग्रहक्षम ॥

“ आगतान्पूजयेत्स्वामी निजाश्च परिसात्वयेत् ॥ ३७ ॥ भेद कुर्वीत मतिमाक्षिगृहीतो बलीयसा ॥ ३९ ॥

“ दूढेन हि समाहन्याद्वित्तवारे सहत बल । भिन्न हि तत्काष्ठमिव जतुजग्ध विशोष्यते ॥ ४० ॥

“ भेद नृपः कृत्वा ततो यायाद्विषा पुरमिति । एव सामदानमभयादिना भेद कृत्वेत्यर्थ ।

अथ दूतभेषणमाह कामन्दक (१२।१) “ यातव्याय महिनुयादृत्त दत्याभिमानिर्न ” ॥ २०

त विशिनष्टि (१२।२)

“ प्रगल्भ स्मृतिमान्वाग्मो शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठित । अध्यासकर्मामितो दूतो भवितुमर्हति ॥ ”

“ तत्रैविध्यमाह (१२।३) “ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहक ” ।

तत्र यो शिक्षितमव देशकालोचित यथायोग्यमन्यस्याग्रे वदति स निसृष्टार्थः । यथा पाटवानां

दूतो वासुदेव । यावत्सदिष्टवक्ता मितार्थः । शासनहार प्रसिद्ध । दूत प्रत्याह (१२।६८) २५

“ नाविज्ञात पुरे शब्दा प्रविशेच्च न ससदि । कालप्रीक्षित कार्यायमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ”

निष्पतेदुपविशेत् ।

“ सारवत्ता च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्वृत्तिमेव च । छिद्रं शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥

“ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथाक्त शासन वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च मर्सरि ॥

“ फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च मर्हायसा । कुर्याच्चतुर्विध स्तोत्र पञ्चयोरुभयोरपि ॥ (११) १०

“ तीर्थाश्रमपुरस्थाने. आश्रमविज्ञानहेतुना । उपात्तव्यं जनोपेतै स्वचरे. सह सवदेत् ॥ (१३)

“ प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्टवम् । अश्रुद्रतां च दास्यन् च भर्तुं सर्वत्र कीर्तयेत् ॥ (१४)

“ सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् । वैतसीमाश्रयेद्वृत्तिं नान्यवृक्षाश्रिता सदा ॥ (१५)

“ नान्यं शयेन्न भावः स्वं वदेद्विधात्परस्य च । भावमन्तर्गतं गुप्तं सुप्तं मत्तश्च भावते ॥

“ तस्मादेकं स्वपेक्षित्य श्रीमद्ये च विवर्जयेत् ॥

५ “ राष्ट्राट्पत्यपालानां आत्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूजानां दूतकर्मणि कथ्यते ॥ (२३)

दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतागरेविमर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितम् ॥ ” (२४)

इदं कर्म निसृष्टार्थस्यैव । चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२३-२९)

“ तपस्विलिंगिनो धूर्ता ण्यशिल्पोपजीविनः । चराश्चरेषु परितः पितृतो जगतां मनः ।

“ निर्गच्छेषुविशेषुश्च सर्ववार्तापिदोऽन्वहः । सूक्ष्मसूत्रं हि चारेण पश्येद्विविधचेष्टितम् ॥

१० “ स्वपक्षे हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥

“ विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चोर्जगत् कृत्स्नं व्याप्त्याल्लोकसमते ॥

“ एतेर्जगतास्तु सचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ॥

“ अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत इष्यते ॥ ” तथा (१२।४२-४३)

“ जटमूर्काधवधिरुज्ज्वलान् षट्कास्तथा । किराता वामना कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥

१५ “ भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अतः पुरगतां वार्तां आहरेयुरलक्षिता ॥

“ छत्रव्यजनभृगारयानवाहनधारिणः । महामात्रावहिर्वाक्ता विद्युरन्ये च समता ॥

“ सूदा व्यजनकर्तारः कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसवाहका अपि ॥

“ जलताबुलकुसुमगन्धभूषणदायकाः । कर्तव्या वशगा ह्येते ये चान्ये न्यासवर्तिनः ॥ ”

इति दूतचारप्रपञ्चः । अथ प्रयागे योधस्वरूपमाह मिहिरः

२० “ शूरकृतास्त्रमहाकुलजाता स्वामिहिता बलिनः कृतयज्ञाः ।

“ दृष्टगुणा बहुजाधवमित्रा नागकरोरुभुजा कठिनग्राः ।

“ व्याघ्रमुगेश्वरगोवृषनादाः ह्येनदृशं शुकसन्निभनासाः ।

“ केकरजिह्वानिर्मालितनेत्राः पुण्यकृता समरेषु सहाया ॥

“ देशगुणैः प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहवो गुणलक्षणलक्ष्याः ।

२५ “ काकभृतो भ्रुकुर्धकृतवक्त्रा धर्मभृतो विविधायुधहस्ताः ” ॥ अथ प्रयागे विज्ञेयो योगयात्रारथः

“ अतः पुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादग्निपरिस्तराद्वा ।

“ कुर्याज्जिह्वं प्रथमं प्रयागे विप्रैः शताग्रैः कृतमगलाशीः ॥

“ द्विजो विष्णुकमान्द्रूप मन्त्रेणानेन दापयेत् । इव विष्णुर्विचक्रम इति पादः समुद्धरेत् ” ॥

अमुकस्य वधाय दक्षिणं क्षितिपौ न्यसेत् ।

३० “ मगलानि ततः पश्यन्स्पृशन् शृण्वन् नृपो वजेत् ” ॥ अथ दर्शनशकुनं वराहमिहिरः-

“ वाचः शुभाः सारसश्चावकर्हिणः काद्वहसाश्च सर्जीवजीवकाः ॥

“ काकश्च पकाक्तवराहपृष्ठगोः प्रावृक्षबालव्यजनानि च दनम् ॥ ” शुभा वाचो ब्राह्मणा-

नामिति पूर्वोक्तान्वयः ।

- “ दधिप्रपुष्टतरोचना कुमारी ध्वजकनकाबुजमद्रपीठसिंहा ।
 “ सितवृषकुसुमावराणि मीनदिजगणिकार्तजनाश्च चारुवेषा ॥
 “ ज्वलितशिलिफलाक्षतेशु भक्ष्यादिरदमुद कुशचामरायुधानि ।
 “ मरकतकुशविद्वपश्रामा स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नमेवाः ॥
 “ स्वयमथ रचितान्ययत्नतो वा यथि यदि कथितानि भवति मंगलानि ।
 “ स जयति सकला ततो धरित्री महणद्वगालभनश्रुतैरुपास्या । ”

५

इदं मंगलं ग्राह्यं द्रष्टव्यं स्पष्टव्यं श्रोतव्यं चेत्यर्थः । अनिष्टफलान्युक्तानि तेनैव
 “ कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्षीरास्थितैल वशापकागारगुडाहिचर्कशंकृत केशायत व्याधिता ।
 “ वातान्मत्तजङ्घेधनास्तणतुषक्षृक्षामतकारया मुह्यभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभम् ॥
 यान्दिने क्षौराभ्यगवर्जनं तु ज्योति शस्त्रे ज्ञेयम् । एव मंगलारमलभिन्नदर्शनानिष्टं नापीष्टलाम् ॥
 इति ज्ञेयम् । देशविशेषे विशेषमाह

- “ कुण्डदरी शूकरिका शिवा च श्यामारला पिगलिकाऽन्यपुष्टा ।
 “ वामा प्रशस्ता गृहगोधिका च पुसङ्गका ये च पतत्रिणश्च ॥ तथा
 “ श्येनो रुहः पूर्णकुटः कपिश्च श्रीकर्णलिकारकटिपिकाजः ।
 “ स्त्रीसंज्ञिता ये च शिखिदिपो च यान् हिता दक्षिणभागसंस्था ॥
 “ आस्फोटिताऽक्षवेडितशस्त्रतूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दाः ।
 “ वामा प्रयाण शुभदा नराणां भाकादेत दक्षिणतः परेषा ॥
 आस्फोटितं मल्लयुद्धम् । आक्षेडितं मुखशब्दम् ।

१५

- “ भारद्वाज्यजबर्हिचावनकुला सकीर्तनादर्शनात्केशतश्च शुभप्रदानसरटः दृष्ट शिवाय कचित् ।
 “ गोधाशकरजाहकाहिशशका पापास्तालाकने धन्य कीर्तननृक्षवानरफल तद्व्यत्ययेच्छोभनम् ॥ २०
 नकुलस्य मृगस्य पक्षिणा वामोदक्षिणभागसेचनं शुभम् । श्वशृगालयोरिदं व्यत्ययेन फलम् प्रशस्यते ।
 “ चावो नकुलश्च वामभागौ दिवसाद्धात्परतः शुभप्रदौ ।
 “ मृगवञ्च वनेषु कुक्कुराः शतपत्रोऽस्तमये च दक्षिणः ” ॥ कचिदयथादमाह

- “ निरुपहतमनोजवृशसस्था शुचिचिरावनिसस्यसंस्थिताश्च ।
 “ भूतिथिदिवसर्क्षलग्नकालेष्वशुभफलाऽपि शुभप्रदं प्रदिष्टम् ॥

२५

- “ प्रभञ्जुष्कद्रुमकटकेषु इमशानमस्मास्थितुषाकुलेषु ।
 “ प्राकारशून्यालयदुर्दशेषु सौम्योऽपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ” ॥ तथा
 “ द्द्वान्निरोगादितमीतमत्तवैरार्तयुद्धामिषकाक्षिणश्च ।
 “ समीपतनयतरिताश्च सर्वे न चितनीयाः सदसत्फलेषु ” ॥ इति प्राणिशकुनः ।

अथाप्राणिनः । स एव

३०

- “ रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यतः सिद्धिदः प्रयाणे ।
 “ विद्यार्थिना चौर्यसमुत्थिताना वणिज्जियाभ्युद्यमिनामर्तापि । ” विशवमाह

“यान धुरेण रहित बृहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।

“आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्दं स्थिरश्च गमन प्रतिषेधयति ” ॥ श्रुते आह

“सर्वत्र पाप क्षुतमुद्दिशति गोस्तु क्षुत मृत्युकर यियासो ।

“मार्जाररावस्त्वलनं च यातुर्वस्त्रस्य भंगश्च न शोभनाय ” ॥ तथा

५ “द्रव्याणि शुक्लानि तुरगमश्च पूर्वेण याम्येन शेष च मांस ।

“पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्त सौम्येन गोमाक्ष्णसाधवश्च ” ॥ तथा

“कार्कं शुभो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण ” । पूर्वदेशे दक्षिणं कार्कं शुभं अन्यस्मिन्वाम इत्यर्थः । तथा

“कोशादूर्ध्वं शकुनविकृत निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टं प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च ।

१० “विज्ञो यामाभूषतिरशुमे षोडशे वा द्वितीये प्रत्यागच्छेत्स्वमवनमिति यथानिष्टस्तृतीय ” ॥

प्रयाणे प्रथम यत्राशकुनं जात तत्रैव स्थित्वा एकादशयासानतिवाहयेत् । पुनः प्रस्थाने यत्राशकुनं ततः षोडश । ततोऽप्यशकुने गृहे आगमन । एव शकुनानि बह्वलादीनि वीक्ष्य राजा स्वयं यायात् । स्वस्य महायानुकूल्याभावे तद्वत् यजस्विनममात्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्त योगयात्रायाः “शत्रोर्वधाय सचिव शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि दैवहीने ” इति ।

१५ महायानुकूल्य ज्योतिःशास्त्रावदगतव्य । अथ स्कंधाचारस्थल नीतिसारे

“यायाद्वैरिपुराभ्याशे भूभागे साधुसमते । स्कंधाचारविज्ञेयज्ञः स्कंधाचार निवेशयेत् ॥

“भूमिप्रवेशे सामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्तं स्वच्छं पुराकारं महाद्विपसमावृतं ॥

“पार्श्विवाहेण शुद्धं च स्थपत्तिसमावृतं । तन्मध्ये मानसारहादि महन्मौलं बलावृतं ॥

“अतः कोशग्रहोपेतं कारयेद्राजमादिरं । मौलभूतश्रेणिसुहृद्विविधाटविकं बलं ॥

२० “राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।

“अतः श्वगणिनं शूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः । पर्याप्तवेतनानामान्मण्डले विनिवेशयेत् ॥

“हस्तिनो लब्धनामानस्तुरगास्तु मनोजवाः । गृहोपकटे नृपतेर्वसेयुः स्वाक्षरक्षिताः ॥

“युद्धयोग्यो महामत्री सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः । तिष्ठेन्नरपतेर्दारिद्र्यं वेगवाञ्छं तुरगमः ॥

“निशितान्यो बहिर्गच्छेद्बुद्धेच्छेदवारिवारितः । सज्जोपकरणं तिष्ठेत्सर्वं कार्योन्मुखो जनः ॥ तथा

२५ “बहिश्च सातान्सहस्रान् तृणैरुपरि सवृतान् । परसैन्यविधातार्थं सर्वा भूमिं विनाशयेत् ॥

“कचित्कटकशास्त्रामि कचित्कीलैरयोमुखैः । दूषयेत्परितो भूमिं प्रच्छदपवरैरपि ॥

“निगूढक्षुपपाषाणस्थाणवल्मीकनिर्मुताः ” ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव

“यस्मिन्देशे यथाकालं सैन्यव्यायामभूमयः । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥

“आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः । यत्र मध्यमं उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचित्तकैः ॥

३० “अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधमः स्मृतः ॥

स्कंधाचार विज्ञेयः कामवृद्धः

“दिव्यांतरिक्षैरुत्पातैः पार्यवैश्याप्यवृषितः । नीचे प्रवृत्तपवनो भृगालीततमगलः ॥

“दृष्टपुष्टजनः माधुः सुगणिव्वलिताननः । इत्यादिलक्षणोपेतः स्कंधाचारः प्रशस्यते ॥

“हास्ते तस्मिन्दिशो भंगो ज्ञेयोऽन्यस्मिन्विपर्ययः ” ॥ शकुनाशुपेते जयोऽशकुनार्थपेते भग इत्यर्थः ।

सेनापतिरुक्तो नीतिसारे

- “ कुलोद्भूत जानपदं मन्त्रज्ञ मन्त्रिसमत । दृढनीते प्रयोक्तार अभ्येतार च यत्नतः ॥
 “ प्रभावोत्साहपन्नमार्जीव्यमनुजीविना । नित्याकारणवेराणामकर्तारमनाविल ॥
 “ श्रुतानुबधिकर्माणमल्पामित्र बहुश्रुत । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिन सहं ॥
 “ युद्धभूमिर्विभाराज्ञ सिंहवद्वृद्धविक्रमम् । अदीर्घसूत्र निस्तदममर्षणमनुद्धत ॥
 “ हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यक्लक्षणवेदिन । देशभाषास्वभावज्ञ लिपिज्ञ सुदृढं स्मृतं ॥
 “ निशाप्रचारकुशल कुशलज्ञाननिश्चित । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्न तदज्ञसेवितं ॥
 “ क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितभयग्लानिशत्रुपक्षमयावह ॥
 “ भेतार परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चय । भग्नानां च स्वसैन्यानां अवर्णमस्य कारकं ॥
 “ चरद्वृत्तप्रचारज्ञं महारमफलोपग । शश्वत्संसिद्धकर्माण सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥
 “ इत्यादिलक्षणोपेत कुर्वीत ध्वजिनीपति” ॥ तस्य कृत्यमुक्तः ।
 “ ध्वजिनीं च सदोद्युक्तं स गोपयोद्विधानिज्ञ ॥
 “ नद्याद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भय भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेत्सूतकृतैर्बलैः ॥” व्यूहस्तु मकर-
 श्येनसूचीशकटवज्रसर्वतोभद्रभेदात् षोढा । तेषा विनियोग उक्तो महामारते
 “ यायाव्यूहेन महता मकरेण पुरोमये । श्येनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥
 “ पश्चाद्भये तु शकट पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञित” । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नोक्ताः । तेषामेव-
 चातर्भावात् । “ सर्वतोभद्र भये व्यूह प्रकल्पयेत् ॥ ”

रचनोक्तः नीतिसारे

- “ नायक पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः । मध्ये कलत्र कोशश्च स्वामी फल्गु च यद्भनं” ॥
 नायक सेनापतिः । फल्गु अज्ञादि । तद्रक्षणीयमित्यर्थः ।
 “ पार्श्वयोर्मयोरश्वा वाजिना पार्श्वयो रथा । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबल ॥
 “ पश्चात्सेनापति सर्वं पुरस्कृत्य कृती बल । यायात्सन्नद्धसैन्यौघे सिन्ध्राश्चाश्वासयन् जनान् ॥”
 पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अयुना पश्चाद्यान । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चाद्याता चति
 सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपण । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तो नीतिसारे
 “ दीर्घाध्वानिपरिश्रात क्षुत्पिपासाहतश्रम । व्याघ्रिदुर्भिक्षमरकैः पीडित दस्युविद्रुतं ॥
 “ वीराग्निभयवित्रस्त वृष्टिवातसमाहत । पक्षपातुजलस्कवन्वस्तं श्वासातुरं तथा ॥
 “ प्रसुप्त भोजने व्ययमभूमिश्रमसंस्थित । एवमाविषु जातेषु व्यसनेन समाकुल ॥
 “ स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकाठाम्या युक्तः प्रकृतिमिबलैः ॥
 “ कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये” । कूटयुद्धं नामविषाकशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं
 किञ्चिदुक्तं नीतिसारे

- “ पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्भयान्तु वेगवान् । जितमेवेयमिष्वस्त हन्याच्छत्रु व्यपाश्रितः ॥
 “ विठोभ्यापि परानीकमग्रमतो विनाशयेत् । अवस्करभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रम ॥

“ दिवासुप्त समाहन्त्यानिद्राव्याकुलसैनिकं ॥

“ प्रातः संगवसन्नद्धमपराण्हे विनाशयेत् । निशि विस्त्रम्भसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥

“ इत्येव कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रून्लघूत्थितः । वदति सत्रमित्यादि सत्रवत्संप्रकीर्तितः ॥

“ अरिनाशो महीपानां नयशास्त्रविशारदः । ”

१५ “ साधु प्रमत्त व्यवसायवर्त्ता येन प्रकारेण परं निहन्त्यात् ॥

“ चरैः समावेदिततत्प्रचारः शक्यते तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥

“ नियतमिति निहन्त्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं न हि तिरस्यति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।

“ अचकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ ”

अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मणं तु स्वस्य वधार्थमायातं निवारयेत् । यदा निवारणमपि

१० कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनु (७।३५१-५२)

“ गुरुं वा बालवृद्धां वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनमायातं हन्यादेवाविचारयन् ॥

“ नाततायिवधे दोषो हतुर्भवति कश्चनेति । ” कात्यायनोऽपि

“ आततायिनमायातमपि वेदांतगं रणे । जिघासतं जिघासीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥ ”

अतो जिघासत एव विप्रस्य मारणं न सुप्तादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दा-

१५ त्कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दाच्च ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंत्वेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य-

इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव ।

पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात् ।

गालवस्तु अहनेने दोषमाह

“ उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनः । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्त्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

२॥ आत्मघाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि

“ स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनः । अहत्त्वा भ्रूणहा स स्याच्च हत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

“ सर्वत एवात्मानं गोषायेदिति ” श्रुतिरपि । अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः । परवधार्थं गच्छन्स्वयं न वध्यः इति तात्पर्यं । एतत्परमेव बार्हस्पत्यः

“ आततायिनमुच्छृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतः । या न हन्याद्दृष्ट्वा सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ” ॥

२५ एवमेव चात्रिकाशयः । यत्तु घृष्टयुष्मत्स्य द्रोणवधे कुत्सनं कृतं । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु

न्यस्तशस्त्रवधनिमित्तं । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधेऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्तं मारते

“ उपरुषति राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयति पुनः प्रजा ॥ ” तथा

“ तावदुत्प्रेषीदयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयं । वशं जाते पुनस्तासु पितृवद्भक्षिमाचरेत् ॥ ”

अथ धर्मरणमाह मनुः (६।८८, ९०)

२० “ समोत्तमाधर्मे राजा त्वं तः पालयन् प्रजा । विनिवर्त्तत सभामारक्षन् धर्मं अनुस्मरन् ” ॥ तथा

“ आहवेषु मियोऽन्योऽन्यं जिघांसतो महीक्षितः । युद्धयमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यत्यपाद्मुक्ताः ” ॥

योजनाप्रत्युपदेश उक्तो वराहमिहिरेण

“ अभिजनयुता यूयं शौर्यं जनाः कथयति वो धनुषि परशौ शक्त्या चक्रे तथैव कृतश्रमः ।

“ मयि च भवतामस्ति स्नेहः कथं न जयो मम हिरदतुरगास्यादाकातं भवद्भिरिव यदा ” ॥

“ तथा पुराणोपदेशैश्च तान्मवर्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गाद्यातिस्तत्र च ज्ञानायनेकं साधनं महत्कष्टायाससाध्यम् ॥

तथोपासनाया एवान्यादितपस्यु च क्लेशादिकं स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्रा ५

व्यायामनिरोधनादिना दुःसाध्य एव । सर्वत्र च कीर्त्तने कृते पुण्यक्षयम् ।

अतः सर्वापेक्षया रणमरणमेव स्वरूपायाससाध्यं साधयि । तत्र हि पापिनामपि स्वर्गं किमुतान्यस्य ।

तदुक्तं योगयात्रायां ।

“ द्रैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते वः ।

“ स्वाम्यर्यगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं लोका भवति सुलभा विपुले यशश्च ॥

१०

“ तपास्त्रिभिर्ध्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिज्यया च या ।

“ व्रजति तामाशुगतिं मनास्विनो रणान्धमेधे पशुतामुपागता ॥

“ स्वर्गस्य मार्गं ब्रह्म यदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्या कुटिलाः सविघ्नाः ।

“ निमेषमात्रेण महाफलोऽयं युजुश्च यथाः समरे व्यसुत्वमित्यपि ” ॥ तथा

“ सप्तदशमाणांमपि नाशमुपैत्यवश्य एतच्छरीरमपहाय सुहृत्सुतार्थम् ।

१५

“ तत्किं वरं प्रलुपतां सुदृशं समक्षं किं निघ्नतः परबलं भृकुटीमुत्तस्य ॥

“ हा तात मात्सेति च वेदनार्त्तं किञ्च शक्यं नूत्रकफानुलितम् ।

“ वरं मृतं किं भवने किमाजौ सदृष्टतच्छब्दभीमवक्त्रम् ” ॥ तथा

“ यस्य तपो न जनाः कथयति नो मरणं समरे विजयं वा ।

“ न श्रुतदानमहाधनता वा तस्य भवः कुम्भिकीटसमानः ॥

२०

“ लोकोऽञ्जुमस्तिष्ठतु तावदन्यः पराङ्मुक्तानां समरेषु पुस्तं ।

“ पत्न्योऽपि तेषां न हिया मुखानि पुरस्सखीनामवलोकयति ॥

“ शत्रुसैन्यमवदार्य वर्त्ततां यत्सुखं तु कथयामि तादृशम् ।

“ श्रृण्वता स्वयंशसोपपल्लवान् दिग्बध्नवदनकर्णपूरकान् ॥

“ निपतति शिरसि द्विपस्य सिंहः स्वतनुशतचिकमांसराशिमूर्तिः ।

२५

“ विव्रति च तदसृङ्मदेष्टगधं वदनगतांश्च शनैः प्रयुज्य मुक्तान् ” । भारते इन्द्रायरीषसंवादे

इन्द्रो यज्ञत्वेन रणवर्णनं कृत्वा तन्मध्ये यो हृतस्तस्य फलमाह

“ भर्त्तर्यं तु यः शूरो विक्रमेदाहिनीमुखे । भयाच्च विनिवर्त्तेत तस्य लोका यथा मम ॥

“ यश्च नापेक्षते क्वचित्सहायं विजये स्थितः । जीवन्नाहं प्रगृह्णाति तस्य लोका यथा मम ॥

“ आहवे निहतं शूलैर्न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥

३०

“ न ह्यज्ञे नोदकं तस्य न ज्ञानं नाप्यशौचकं । हतस्य कर्तुमिच्छति तस्य लोकान् शूणुष्य मे ॥

“ वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरमाणा प्रधावति मम भर्त्ता मवेदिति ॥

“ एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रयास्तस्य यो युद्धे न पल्लयते ” ॥ तथा

- “ न हि शौर्यात्पर किञ्चिद्विषु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥
- “ चराणामचरा अन्नं मदग्रा दंष्ट्रिणामपि । अपाणय पाणिमतामन्न शूरस्य कातराः ॥
- “ समानपुष्टोदरपाणिपादाः पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
- “ अतो भयार्ताः प्रणिपत्य मूयः कृत्वाऽजलीनुपतिष्ठति शूरान् ” ॥ योगवात्रायामपि
- ५ “ रुचिमत्कुचबाहुर्षजरे हरिणाक्ष्यः प्रवरोरुपीठनं ।
- “ रमयन्ति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोतिमुद्रा रणार्चितान् ॥
- “ एकतोस्य सुरसुदरीजनः श्रीः प्रतीच्छति युयुत्सतोऽन्यत् ।
- “ पाप्मना सह पलायते यशश्चैकत कुलकलककारकं ॥ तथा
- “ चित्र किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्थे गणयति नासून् ।
- १० “ युद्धात्प्रणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्दालिशस्तिष्ठति साहसं तत् ॥
- “ न केवलं गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।
- “ यशस्तरौर्मूलकुषिक्षतानि तान्येव वशस्य विभूषणानि ” । भगे जाते प्रत्यावृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव
- “ भग्नेषु योषेष्ववपूर्य शस्त्राण्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।
- “ ऊर्ध्वानना बाजिकृतासलोकास्तेषां विमानान्यवलोकयति ” ॥
- १५ अश्वमेधप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यातीत्यर्थः ।
- “ यैरश्वमेधो विहितः फलं वा देवेद्विजैर्वा श्रुतिशास्त्रकारैः ।
- “ तैरेव भगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे बाजिमसः प्रदिष्ट ॥
- “ समूर्धितं सयुगसप्रहारैः पश्यति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्य ।
- २० “ आत्मानमकेषु सरामनानां मदाकिनीमारुतबीजितागा ” ॥ यत्तु पराशरवचनं
- २० “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । पश्चाद्व्योमयुक्तश्च रणे चाभिमुखः हतः ” ॥ इति
- तत्र परित्राड्णहतस्यापि मोक्ष इति केचिद्व्याचक्षते । युक्तं तु ‘ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती ’
- त्यादिभिः श्रुतिभिर्मोक्षं प्रति साधनत्वावगमाद्विज्ञेयं च ज्ञानसाधनत्वाभावेन “ ज्ञानानुत्पत्तेर्न
- मोक्षः ” इति । यत्तु वचनं तदसाधारण्येन रणस्य मोक्षफलं ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पदं योगे
- जाते ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् मृतस्य ये लोकास्ते रणमृतस्य भवतीत्येत्परत्वेनाप्युपपन्नं न रणमरणस्य
- मोक्षसाधनत्वं गमयति । योगस्य तु मुख्यहेतुत्वमेतेन “ योग प्रत्युक्तः ” इति सूत्रे निरूपित-
- २५ सुस्तरमीमांसाया ।
- यस्तु काशीमरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीमरणं साधनं किंतु ज्ञानमेव । ज्ञानं च विशिष्टगुरोः
- शिवस्यापदेशाच्छीघ्रमेव जायत । इति विस्तरस्तु विस्तरमिष्या नेह प्रतन्यत इति दिक् ।
- भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्तं (अ २।३१-३७)
- ३० “ स्वधर्ममपि चात्रेक्ष्य न विकपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाद्धेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
- “ यदृच्छां चापपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुस्तिनः क्षत्रियाः पार्थ लभते युद्धमीदृशं ॥

“ अथ चेत्स्वमिमं धर्मं स्याम न करिष्यसि । तनः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
 “ अकीर्त्तिं चापि मृतानि कथयिष्यति तेऽन्यथा । समावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
 “ भयाद्विषादुपरत मस्यते त्वा महारथा । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघव ॥
 “ अवाच्यवाचाश्च बहून्वद्विष्यति तवाहिताः । निदतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःसतरं नु किं ॥
 “ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं । तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ” इति ॥ ५
 तथा विशेषो भारते

“ गजो गजेन यातव्यस्तुरगेण तुरगमः । रथिना च रथो योज्यः पत्तिना पत्तिरेव च ॥
 “ यथायोग्यं तु सयोज्यं घ्नन् धर्मण न हीयते ” । एवमसमवे प्रकार उक्तः कामवकेन
 “ अश्वस्य प्रतियोद्धारो भवति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकल्पास्तु पचाश्वा विधेया कुजरस्य चेति ” ॥
 पलायने दोषमाह मनु (७।९४-९५)

१०

“ यस्तु भीतः परावृत्तः सशमे हन्यते परैः । यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यत ॥
 “ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितं । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहृत्स्य च ” ॥
 उपदेशो योगयात्राया

“ जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्मं एव हि नरस्य युध्यतः ।
 “ निश्चयान् मरणं हि समरे नैव भीरुजराभारः क्वचित् ॥ १५
 “ मानसज्जन्मवल्लभं युज्यते कीटकोऽथ विहगोऽथ वा पशुः ॥
 “ को हि नाम पुरुषस्तथजेद्रणं स्वर्गमानसुखकीर्त्तिवित्तदः ” ॥ नारायणोऽपि (वे सं ६)
 “ यदि समरमयास्य नास्ति मृत्युर्भयमिति युक्तमतोऽन्यतः प्रयातुः ।
 “ अथ मरणमवश्यमेव जता किमेति मुधा मलिनयशः कुरुष्वमिति ” ॥ अवधानाह मनु (७।८।९)
 “ न च हन्यात्स्थलारुद्धं न क्लीबं न कृताजलिः । न मुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनः ॥ २०
 “ न सुप्तं न विसृज्याहं न मग्नं न निरायुधः । नायुध्यमानं पश्यतः न परेण समागतः ॥
 “ न भीतः न परावृत्तः सता धर्ममनुस्मरन् ” ॥ राजधर्मेषु
 “ वृद्धो बालो न हतभ्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुल्लसन् तवास्मीति च यो वदेत् ” ॥ शास्त्रं
 “ न पानीयं पिबतः न भुजानं नोपानहौ प्रमुचत नावर्माणः स्वर्मा न स्त्रियं न करेण न वाजिनं
 न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमाज्या हन्यात् ” । रणे च दानमुक्तं नीतिस्तारे ॥ २५
 “ प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । योर्वैभ्यस्तु ततो दयात्को हि दातुर्न युज्यते ” ॥ तथा
 “ रूप्यं हेमं च कुप्यं यो यो यज्जपति तस्य तत् । दद्याद्दस्त्वनुरूपं च दृष्टो योवान्प्रहर्षयन्निति ”
 इति वीरोत्साहगर्भं धर्मयुद्धः । एव राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृवत्पालयत् । तच्चोक्तं ॥
 पूर्वमेव । अथ वीरोत्साहगर्भः निर्दापरिहारः । भारतं युधिष्ठिरप्रश्नो भीष्म प्रति
 “ क्षत्रधर्माक्षः पापीयान् धर्मोऽस्ति मरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हति महाजनः ॥ ३०
 “ अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वत् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

भीष्मवचन

“ निग्रहेण च पापानां साध्वनुग्रहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवति शुचयोऽमलः ॥
 “ उपरुधति राजानो मृतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयति पुनः प्रजाः ॥
 “ अपाविभ्यति पापानि दानयज्ञतपोव्रतैः । अनुग्रहेण मृतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ॥ ३५

- “ एवं शस्त्राणि मुचतो ह्यति वध्याननेकधा । तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूताना भावन पुनः ॥
 “ यो भूतानि धनाज्जात्या वधात्क्लेशाच्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानाच्च स धर्मः सुखदो विराट् ॥
 “ स सर्वयज्ञैरीजानो राजायाभयदक्षिण । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतिद्रिसलोकता ॥
 “ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युद्धयते । आप्तान यूयमुत्सृज्य स यज्ञोऽनतदक्षिणः ॥
 ५ “ अमीतो विकिरन् शत्रून् प्रतिगुणहन् शरास्तथा । न तस्माच्चिदशा श्रयो भुवि पश्यति किञ्चन ॥
 “ यस्य यावति शस्त्राणि तनु भिदति सयुगे । तावत् सोऽश्रुते लोकान् सर्वान्क्रामदुषो क्षयान् ॥
 “ यदस्य रुधिर गात्रादाहवेषु प्रवर्तते । स हतेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 “ यानि तु क्षानि सहते व्रणानामभिपातने । न तपोमिस्ततो भूय इति धर्मविदो विदुः ” ॥ तथा
 “ पतत्यभिमुखः शूरः पराद्धीतः पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वान सहायान्निषमे त्यजेत् ॥
 १० “ मा स्म तांस्तादृशास्तात भरिष्ठाः पुरुषाधमानः । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमतो गृहान्यथु ॥
 “ अस्वस्ति तस्मै कुर्वति देवा इदपुरोगमा । त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणास्त्रातुमिच्छति ॥
 “ सहन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटामिना । पशुवन्पारयेयुर्वा क्षत्रिया च ह्यनीदृशा ” ॥
 अनीदृशः । अभीरवः शूरा इत्यर्थः ।
 “ अधर्मक्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरण भवेत् । विसृजन् श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥
 १५ “ अविक्षतेन वेहेन प्रलय योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशसति पुराविदुः ॥
 “ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रवर्तते । शौण्डीराणामशौण्डीरमधर्मकृपणं च यत् ॥
 “ रणेषु कवने कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुनिर्भिन्नः क्षत्रियो वधमर्हति ॥
 “ शूरो हि सत्वमन्युभ्यामाविद्धो युद्धयते मृशः । कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥
 “ ससंस्थे निधन प्राप्य प्रशस्त लोकपूजितः । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्येति सलोकता ॥
 २० “ यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः । अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न भाषते ” ॥
 इति वीरोत्साहगर्भोविचिकित्सापरिहारः । अथ क्रीडा
 “ नृपादृता राजनीतिमुक्ता शंकरनन्दनः । श्रीनीलकण्ठो वदति क्रीडां बुद्धिबलाश्रिता ॥
 “ षटे फले वा भुवि वाऽथ कार्यं प्राग्ग्रेसवानवक तथैव ।
 “ उद्विगम नवक समानमेव चतु षष्टिपदं हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
 २५ “ कोणेष्वथो हसपदेस्तद्वक्येतत्पङ्क्तिः दिक्षु पदव्यं द्वय ।
 “ मध्ये चतुष्कं च समक्यं तत्र स्थाप्य च समामिकसैन्ययुग्म ॥ २ ॥
 “ अन्त्येष्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मन्त्री तयोरुष्ट्रौ पार्श्वगतौ तयोरपि तथा वाहौ तयोर्द्वितीयौ ।
 “ तल्लगाधरपङ्क्तिगावसुमिता स्थाप्या बुधैः पक्षयः स्थाप्य चाप्यपरत्र सैन्यमुभय चैव रणायोद्यतः ॥ ३ ॥
 “ राजा दिक्षु विदिक्षु चाष्टपदगो मन्त्रीविदिक्षुमात्रगर्ध्वकैक करभस्तु कुसलतया मध्य विक्षायापरः ॥
 ३० “ वाजी दिक्पदतोविदिगस्तपदेष्वष्टस्वथोकुजरः पङ्क्तौ सर्वपदेष्ववक्रगतिमान् पक्षिः पुरो गच्छति ॥ ४ ॥
 “ एकैकं विनिर्हति वक्रगमनेनैव पदे चातिमे प्राप्नोति मन्त्रविदेष जायत इतो वृत्तः पदे पूर्वगे ॥
 “ अस्ते हसपदे स चेदुपगतस्तत्रैव मन्त्री भवेन्नोपूर्वं परिवर्त्तने न कथिता भाषेह सम्यक् क्रमात् ॥ ५ ॥
 “ अनावृत्तिपरावृत्तिमित्रा क्रीडा द्विषेभ्यते । पदतत्स्थाप्यभेदेन तन्नाप्याया द्विधा मता ॥ ६ ॥

- “ सचिवाग्रगतौ तत पदाती सचिवौ तावन् तत्र चालनीयौ ॥
 “ पद्युगममितीह संप्रदाय पद्मगोन्धोऽपि परै प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
 “ गतागते हयोष्ट्रयोर्न चातरानिवर्त्तकः । पुरस्थिता हयादयो गजस्य ते निवर्त्तकाः ॥ ८ ॥
 “ मंत्रिणः पृष्ठकोणस्थौ स्थाप्यौ पत्नी स्थिरावुभौ । तथा कमलकस्यापि पश्चाच्छूलगावुभौ ॥ ९ ॥
 “ व्यूहद्वयमिदं चक्रव्यूहवत्परमारण । द्वित्रिप्रकारोऽयमन दुरोसस्य प्रकीर्त्तिनः ॥ १० ॥
 “ परस्य राज्ञोभिमुख द्विष संस्थाप्य मध्यतः । स्वीयान्यस्यापसरणात्कोटीश स प्रकीर्त्तितः ॥ ११ ॥
 “ न साधामिक कोपि सस्यापनीयो विना सश्रयः सश्रयो नीच इष्टः ।
 “ न वै सश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारण भूपतेस्त्वष्टमेव ॥
 “ सरोधन राजजयो मतोऽत्र तदद्धतैकाकितया प्रदिष्टा ।
 “ सा चेच्चतु षष्टिमिता क्रमेण स्युर्यस्य सोऽप्यत्र पराजितः स्यात् ॥
 “ विरुद्धराजाशयुतो न चेत्स्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीयः ।
 “ प्रमापयेत्सोऽयं विपक्षपक्षे समीपम स्वस्थ निरोधनक्षमः ॥
 “ निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्धे शिष्येत यथेकतरस्तदैव ।
 “ तत्क्रीडकः सगणयेत्प्रतीयास्तेष्वात्मनो द्वावथ तान् द्विनिघ्नान् ॥
 “ कृत्वा तदकान् गणयेत्प्रतीपक्रीडाश्चतु षष्टिमिताः स हीनः ।
 “ तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकश्च ” ॥ १६ ॥

अथाश्वस्य चतु षष्टिपदगमनप्रकारः । सिंहलङ्घीपराहः श्लोकौ

सिनहीवनिवप्रज्ञापाकश्रीदेमनोविल । बाहलश्महुनंततिमेपेतुणपधाजिकु ॥

“ श्रीसिंहणमहीपालमेधाविकुलक बभु । पदेन वाजिनो ज्ञान चलन प्रतिवेद्मनि ” ।

अत्र चतुषष्टिपद मङ्गल कृत्वा तत्र नैर्ऋतीमारभ्य सिनहीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवेशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणेत्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्नाश्व नयेत् । इति ।

अथ तातचरणानां श्लोकौ

“ निनाशत्रिशमेजवहकछन्नमिपणाश्वसाराविरोतिषभूरानिवाग्प्रवेहाष्टिहयमे ।

“ नारायणाव्हरामेशभुजनि प्रतिसन्ननि । निनाय शकरो बाह स्वगेहात्सत्रिषष्टिमित् ॥

अथ मासकः प्रकारः

“ आद्य वस्वेकमष्टाद्विशिखिविधुपद् बन्धिज नदिसज्ञ नदैक पचयुगम शरहरनयन स्वायुग त्रित्रिभुक्त ॥

“ अश्वद्विव्योमचद्र युगमितमुदुराडक्षिषट्त्रिपचोपात्येवस्वब्धिभूमिज्वलनमुदधिकुदैरद्वित्रिविषष्ट ।

“ षट्चद्र नेत्रयुगम मुनिजमुदधिहृडगदवन्साशुगाब्धिव्योमर्त्तवन्धीषुवेत्य पुनरनयदितो बाजिन नीलकण्ठ ।

इति श्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुपण्डितशिरोरत्नमीर्मासादैनसाम्राज्यधुरधरभट्टशकरात्मजभट्ट-

रंगनाथदासोदरनृसिंहानुजभट्टनीलकण्ठेनकृते मासकरे नीतिमयूखः समाप्तः ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतकविवचनाना ऋषीणां च अकाराविवर्णनः सूची ।

कवि.	पृ	ऋषि	को	
अश्वशान्ति	१३	अ	को	
आचारमयूख	१७, ४०	अ	१-८	४८
उत्तरमीमांसा	५३, १४	अ	१-१३	३९
कामन्दक. (नीतिशार)		अ	१४	४०
कार्पासौषधकृष्णधान्य	५९	अ	१५-१६	४१
कुल्लेहृत आनपदं	६१	अ	२३	४२
दिव्यान्तरिक्षोत्पाते	६०	अ	२८-२९-३०	४३
दीर्घाञ्चानपरिश्रान्त	६१	अ	३२-३४	४४
नायक पुरतो यायाव	६१	अ	३७	४५
पुरस्ताद्विषमे देशे	६१	अ	४४-५८	४६
यायावैरिपुराभ्यासे	६०	अ	६३-६४	४७
अ	अ	अ	८१	४८
१	१-११	३२	१	४९
२	१३	३३	११-२७	५०
३	१५, १६	३४	४५, ४६-५५	५१
४	१८-२५	३५	१२-१३	५२
५	२७	३६	२१	५३
६	२८-३८	३७	२३	५४
७	४१	३८	१	५५
८	४१-४७	३९	२-६	५६
९	५४-५८	४०	९-११	५७
१०	६०-६३	४१	१३-२७	५८
११	६४-६५	४२	२४-२८	५९
१२	६६-६७	४३	२९-३०	६०
१३	६८-६९	४४	३१-३४	६१
१४	७०-७३	४५	३५-४०	६२
१५	७४-७५	४६	४१-४४	६३
१६	७६-७७	४७	४५-५०	६४
१७	७८-७९	४८	५१	६५
१८	८०-८३	४९	२५-२९	६६
१९	८४-८५	५०	३०-३४	६७
२०	८६-८७	५१	३५-४०	६८
२१	८८-८९	५२	४५-५०	६९
२२	९०-९३	५३	५१	७०
२३	९४-९५	५४	२५-२९	७१
२४	९६-९७	५५	३०-३४	७२
२५	९८-९९	५६	३५-४०	७३
२६	१००-१०३	५७	४५-५०	७४
२७	१०४-१०७	५८	५१	७५
२८	१०८-१११	५९	२५-२९	७६
२९	११२-११५	६०	३०-३४	७७
३०	११६-११९	६१	३५-४०	७८
३१	१२०-१२३	६२	४५-५०	७९
३२	१२४-१२७	६३	५१	८०
३३	१२८-१३१	६४	२५-२९	८१
३४	१३२-१३५	६५	३०-३४	८२
३५	१३६-१३९	६६	३५-४०	८३
३६	१४०-१४३	६७	४५-५०	८४
३७	१४४-१४७	६८	५१	८५
३८	१४८-१५१	६९	२५-२९	८६
३९	१५२-१५५	७०	३०-३४	८७
४०	१५६-१५९	७१	३५-४०	८८
४१	१६०-१६३	७२	४५-५०	८९
४२	१६४-१६७	७३	५१	९०
४३	१६८-१७१	७४	२५-२९	९१
४४	१७२-१७५	७५	३०-३४	९२
४५	१७६-१७९	७६	३५-४०	९३
४६	१८०-१८३	७७	४५-५०	९४
४७	१८४-१८७	७८	५१	९५
४८	१८८-१९१	७९	२५-२९	९६
४९	१९२-१९५	८०	३०-३४	९७
५०	१९६-१९९	८१	३५-४०	९८
५१	२००-२०३	८२	४५-५०	९९
५२	२०४-२०७	८३	५१	१००
५३	२०८-२११	८४	२५-२९	१०१
५४	२१२-२१५	८५	३०-३४	१०२
५५	२१६-२१९	८६	३५-४०	१०३
५६	२२०-२२३	८७	४५-५०	१०४
५७	२२४-२२७	८८	५१	१०५
५८	२२८-२३१	८९	२५-२९	१०६
५९	२३२-२३५	९०	३०-३४	१०७
६०	२३६-२३९	९१	३५-४०	१०८
६१	२४०-२४३	९२	४५-५०	१०९
६२	२४४-२४७	९३	५१	११०
६३	२४८-२५१	९४	२५-२९	१११
६४	२५२-२५५	९५	३०-३४	११२
६५	२५६-२५९	९६	३५-४०	११३
६६	२६०-२६३	९७	४५-५०	११४
६७	२६४-२६७	९८	५१	११५
६८	२६८-२७१	९९	२५-२९	११६
६९	२७२-२७५	१००	३०-३४	११७
७०	२७६-२७९	१०१	३५-४०	११८
७१	२८०-२८३	१०२	४५-५०	११९
७२	२८४-२८७	१०३	५१	१२०
७३	२८८-२९१	१०४	२५-२९	१२१
७४	२९२-२९५	१०५	३०-३४	१२२
७५	२९६-२९९	१०६	३५-४०	१२३
७६	३००-३०३	१०७	४५-५०	१२४
७७	३०४-३०७	१०८	५१	१२५
७८	३०८-३११	१०९	२५-२९	१२६
७९	३१२-३१५	११०	३०-३४	१२७
८०	३१६-३१९	१११	३५-४०	१२८
८१	३२०-३२३	११२	४५-५०	१२९
८२	३२४-३२७	११३	५१	१३०
८३	३२८-३३१	११४	२५-२९	१३१
८४	३३२-३३५	११५	३०-३४	१३२
८५	३३६-३३९	११६	३५-४०	१३३
८६	३४०-३४३	११७	४५-५०	१३४
८७	३४४-३४७	११८	५१	१३५
८८	३४८-३५१	११९	२५-२९	१३६
८९	३५२-३५५	१२०	३०-३४	१३७
९०	३५६-३५९	१२१	३५-४०	१३८
९१	३६०-३६३	१२२	४५-५०	१३९
९२	३६४-३६७	१२३	५१	१४०
९३	३६८-३७१	१२४	२५-२९	१४१
९४	३७२-३७५	१२५	३०-३४	१४२
९५	३७६-३७९	१२६	३५-४०	१४३
९६	३८०-३८३	१२७	४५-५०	१४४
९७	३८४-३८७	१२८	५१	१४५
९८	३८८-३९१	१२९	२५-२९	१४६
९९	३९२-३९५	१३०	३०-३४	१४७
१००	३९६-३९९	१३१	३५-४०	१४८
१०१	४००-४०३	१३२	४५-५०	१४९
१०२	४०४-४०७	१३३	५१	१५०
१०३	४०८-४११	१३४	२५-२९	१५१
१०४	४१२-४१५	१३५	३०-३४	१५२
१०५	४१६-४१९	१३६	३५-४०	१५३
१०६	४२०-४२३	१३७	४५-५०	१५४
१०७	४२४-४२७	१३८	५१	१५५
१०८	४२८-४३१	१३९	२५-२९	१५६
१०९	४३२-४३५	१४०	३०-३४	१५७
११०	४३६-४३९	१४१	३५-४०	१५८
१११	४४०-४४३	१४२	४५-५०	१५९
११२	४४४-४४७	१४३	५१	१६०
११३	४४८-४५१	१४४	२५-२९	१६१
११४	४५२-४५५	१४५	३०-३४	१६२
११५	४५६-४५९	१४६	३५-४०	१६३
११६	४६०-४६३	१४७	४५-५०	१६४
११७	४६४-४६७	१४८	५१	१६५
११८	४६८-४७१	१४९	२५-२९	१६६
११९	४७२-४७५	१५०	३०-३४	१६७
१२०	४७६-४७९	१५१	३५-४०	१६८
१२१	४८०-४८३	१५२	४५-५०	१६९
१२२	४८४-४८७	१५३	५१	१७०
१२३	४८८-४९१	१५४	२५-२९	१७१
१२४	४९२-४९५	१५५	३०-३४	१७२
१२५	४९६-४९९	१५६	३५-४०	१७३
१२६	५००-५०३	१५७	४५-५०	१७४
१२७	५०४-५०७	१५८	५१	१७५
१२८	५०८-५११	१५९	२५-२९	१७६
१२९	५१२-५१५	१६०	३०-३४	१७७
१३०	५१६-५१९	१६१	३५-४०	१७८
१३१	५२०-५२३	१६२	४५-५०	१७९
१३२	५२४-५२७	१६३	५१	१८०
१३३	५२८-५३१	१६४	२५-२९	१८१
१३४	५३२-५३५	१६५	३०-३४	१८२
१३५	५३६-५३९	१६६	३५-४०	१८३
१३६	५४०-५४३	१६७	४५-५०	१८४
१३७	५४४-५४७	१६८	५१	१८५
१३८	५४८-५५१	१६९	२५-२९	१८६
१३९	५५२-५५५	१७०	३०-३४	१८७
१४०	५५६-५५९	१७१	३५-४०	१८८
१४१	५६०-५६३	१७२	४५-५०	१८९
१४२	५६४-५६७	१७३	५१	१९०
१४३	५६८-५७१	१७४	२५-२९	१९१
१४४	५७२-५७५	१७५	३०-३४	१९२
१४५	५७६-५७९	१७६	३५-४०	१९३
१४६	५८०-५८३	१७७	४५-५०	१९४
१४७	५८४-५८७	१७८	५१	१९५
१४८	५८८-५९१	१७९	२५-२९	१९६
१४९	५९२-५९५	१८०	३०-३४	१९७
१५०	५९६-५९९	१८१	३५-४०	१९८
१५१	६००-६०३	१८२	४५-५०	१९९
१५२	६०४-६०७	१८३	५१	२००
१५३	६०८-६११	१८४	२५-२९	२०१
१५४	६१२-६१५	१८५	३०-३४	२०२
१५५	६१६-६१९	१८६	३५-४०	२०३
१५६	६२०-६२३	१८७	४५-५०	२०४
१५७	६२४-६२७	१८८	५१	२०५
१५८	६२८-६३१	१८९	२५-२९	२०६
१५९	६३२-६३५	१९०	३०-३४	२०७
१६०	६३६-६३९	१९१	३५-४०	२०८
१६१	६४०-६४३	१९२	४५-५०	२०९
१६२	६४४-६४७	१९३	५१	२१०
१६३	६४८-६५१	१९४	२५-२९	२११
१६४	६५२-६५५	१९५	३०-३४	२१२
१६५	६५६-६५९	१९६	३५-४०	२१३
१६६	६६०-६६३	१९७	४५-५०	२१४
१६७	६६४-६६७	१९८	५१	२१५
१६८	६६८-६७१	१९९	२५-२९	२१६
१६९	६७२-६७५	२००	३०-३४	२१७
१७०	६७६-६७९	२०१	३५-४०	२१८
१७१	६८०-६८३	२०२	४५-५०	२१९
१७२	६८४-६८७	२०३	५१	२२०
१७३	६८८-६९१	२०४	२५-२९	२२१
१७४	६९२-६९५	२०५		

ऋषिः	५.	मनुस्मृतिः	६
कालिदासः (साकुतले २।३)		अ	श्लो
मेघच्छेदकृशोदर	४१	४	७५-७६
गजशक्तिः	१३	६	८८-९०
गोपथब्राह्मणम्	४	७	२
वाणक्यः			
सुपरिक्षितरक्षितानां	४१	११	४
सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं	४३	११	३२
तातचरणा	६२	११	४७-४८
अयिका		११	५०-५२
नारद		११	५४
सुखस्य श्यामवर्णस्य	३९	११	५८
महानारायण.	६५	११	६०
पराशर		११	६२
द्वविमौ पुरुषौ लोके	६४	११	७०
पूर्वमीमांसा	११	११	७१
अवेष्ट्यधिकरणम्	१	११	७४
प्रचेताः		११	९४-९५
आधाने च विसर्गे च	३८	११	१४७
		११	१५३-१५५
		११	१६१
		११	१७७-१७८
		११	१८३-१८६
देवीपुराणम्		११	२१९
हैम च राजत ताम्र	३	११	२२०
सर्वज्ञानमल्लकारं		११	२२१
महाभारतम्		११	२२२
आग्ने दीप्तमिवासीदेत	४३	११	२२३-२२६
एका गां दशगुर्देयात्	५०	११	२२७-२२९
क्षत्रधर्मात् पापीयान्	६५	११	३५१-५२
गजो गजेन यातव्य	६५	११	१२९
त्रिविधा पुंश्च राजन्	४८	८	
धन्वदुर्ग महीदुर्ग	५१		
सो ह्यतिमनुष्टुप्ति	३७		
गूढान्यजनसंपन्न	५२		
बृहस्पतिः			
आततायिनमुत्तुहं	६२		
स्थाभ्यामिन कुले जात	११		
ममयज्ञीता (१।३१-३७)			
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	६२		

१ पुराणानि

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

आचाराध्याये

श्लो

३०९-११

३५

३१०

४९

३१८

३७

३१९-२०

११

३२१

५१

३३४

३६

अ	श्लो	पृ	ऋषि	पत्रम्
"	३३०	५०	पत्नीयस्यपि मातरं	१६
"	३३५	५६	मन्वा भर्तृताः (६७)	५३
"	२४	,	वात्रा नृपस्थ क्षरदि	४५
"	३५१	५२	रिक्तोऽनुकूल	५९
ऋषि		पत्रम्	वाच शुभा	५८
योगयात्रा			विचिन्त्य कार्याणि	३७
अशुलशतार्जमुत्तम		६०	शरङ्गनाममहाकुलजाता	५८
अभिमुखपतित		७	सर्वे द्विगुणायामा	४
अभ्यासुनोत्सव		३०	स्मितप्रसन्नप्रदमाभि	३८
एकस्य तुल्योदरपाणिदह		३८	बृहत्सहितार्या	
कृकलासकककक		४०	अ	श्लो
गोजिह्वासंधानो		,	६	१
जीवतोऽपि निक्षतस्य		५	५७	५३
दीर्घघ्राणक्षिकूट		५	९३	५९
द्वैपायनेन मुनिना		६		१-१४
नाकारण न विवृणुष्व		४०	विश्वकर्मा	
परीक्ष्यकारी		५७	व्याघ्रव्याळगजा	४
मेधावी मतिमान्		५८	विष्णुधर्मोत्तर	
रुचिमकुचबाहुपजरे		६६	इतिसभतसभार	१
राज्ञ कार्य पचमेऽन्दि		३७	तत स बद्धमुकुट	६
शत्रोर्वधाय सचिव		६०	सताद्विष्टेण पात्रेण	३
शब्दायते मुहुरगी		५६	विज्ञानेश्वर	६०
श्रीवृक्षवर्द्धमाना		६०	व्यवहारमयूख	४७
श्रान्तश्च तस्मिन्		३९	शान्तिमयूख	३७
राजमानसोल्लासः		४६	शिवधर्म	
निर्घलनाशमुच्छेद			तस्माद्विभागं वितस्य	५०
धराहसहिता			सर्वत	५
धराहमिहिरः			हेमाद्रि	५०
अभिजग		६०		
अर्कपयोहुविषाण		६७		
आचारस्थ सागराता		५९		
कार्फसौषधिक्लृण		४९		
कोशो हि राज्यतकमूल		५६		
कौचवशिपुववाय		३८		
समाधितोऽस्मीति		३७		
गुणे समस्तैरपि		३		
त्रिविधस्तस्योद्भाय		३८		
वृष्टस्य वद				

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.

अ	ऋ	पृ
११११-४	५०	२०
११४१९	५३	१३
११, २९	५०	२०
२०१३	५०	२५
२०११-४	५०	२९

ऋषिनामसूची

	ऋ	पृ	अ	ऋ	पृ
	१११-४	२०	१३१२३	२२	२२
	१९१४	२५	१७	२३	२३
	२११४	२५	१८	२४	२४
१११४	१५-१५	१५	७३०	२५	२५
१११४		२५	८१०७	२६	२६
१११४		२६	९१११-१२	२७	२७
१११४		२७	९१५१२१२	२८	२८
१११४		२८	९१६१०८	२९	२९
१११४		२९	१०११११	३०	३०
१११४	२	३०	१११४११	३१	३१
१११४	११-२०	३१	१२१११११११	३२	३२
१११४		३२	१२१११	३३	३३
१११४	१-८	३३	१४१११११-४०	३४	३४
१११४	१-८	३४	१४१११११	३५	३५
१११४		३५	१७११११-३०	३६	३६
१११४		३६	१८११११	३७	३७
१११४		३७	१९११११	३८	३८
१११४		३८	१९११११-२	३९	३९
१११४		३९	१९११११-११	४०	४०
१११४		४०	१९१११	४१	४१
१११४	१	४१	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	४२	४२
१११४	३८, ३९	४२	सर्वत एवात्मानं गोपायत्	४३	४३
१११४	४०११	४३		४४	४४
१११४	४१११-२	४४		४५	४५
१११४	४७	४५		४६	४६
१११४	४९	४६		४७	४७

३ न्यायाः

पत्रम्

५ दे ७

६२ प १६

